

BOSNA I HERCEGOVINA

BITI LGBTI OSOBA U ISTOČNOJ EVROPI:

Smanjenje nejednakosti i isključenosti i
borba protiv homofobije i transfobije kojoj
su izložene LGBTI osobe u Bosni i
Hercegovini

BOSNA I HERCEGOVINA

BITI LGBTI IZVEŠTAJ

Empowered lives.
Resilient nations.

Impresum

Ovaj izvještaj je dio regionalnog projekta "Biti LGBTI osoba u Istočnoj Evropi" koji implementira UNDP a podržava USAID. Projekat se provodi u partnerstvu sa organizacijama civilnog društva i u saradnji sa organizacijom LGBTI Equal Rights Association (ERA). U Bosni i Hercegovini izvještaj je nastao u saradnji sa partnerskim organizacijama Sarajevski otvoreni centar i Action Against Aids iz Banja Luke.

Ovaj izvještaj je izrađen uz finansijsku pomoć Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID). Sadržaj izvještaja je isključivo odgovornost autora i ni na koji način ne predstavlja stavove USAID-a, Vlade SAD-a, niti bilo koje druge agencije koja se spominje u ovom izvještaju.

Mišljenja iznesena u ovom izvještaju su isključivo mišljenja autora i ne predstavljaju mišljenja Ujedinjenih nacija (UN), uključujući UNDP, ili države članice UN-a.

Copyright © UNDP 2017

United Nations Development Programme

Rosemary Kumwenda (M.D.)

Regional Team Leader Eastern Europe and Central Asia (EECA)

HIV, Health and Development

Zahvala

Ovaj izvještaj dokumentira prezentacije i rasprave koje su se vodile na okruglom stolu održanom 22.6.2016. godine u Sarajevu. Takođe je održan verifikacijski sastanak 6.12.2016. u Sarajevu kako bi se validirao prijedlog izvještaja, urađen je pregled postojeće literature i dokumentacije, prikupljene su informacije sa terena, urađena dodatna istraživanja, održani službeni sastanci i intervjui sa LGBTI organizacijama i drugim organizacijama civilnog društva, te relevantnim institucionalnim i drugim akterima uključenim u sam projekat „Biti LGBTI osoba u Istočnoj Evropi“ (BLEE).

Nastajanje ovog izvještaja bilo je moguće zahvaljujući podršci i doprinosu mnogih ljudi i organizacija. Zahvaljujemo im na njihovom dragocjenom doprinosu, tehničkoj podršci i savjetima. Zahvaljujemo se partnerima iz Bosne i Hercegovine kao što su Sarajevski otvoreni centar i Action Against Aids iz Banja Luke i drugim organizacijama civilnog društva kao i raznim državnim i entitetskim institucijama i USAID-u.

UNDP se želi zahvaliti svim učesnicima_ama, facilitatorima_kama i govornicima_ama koji_e su učestvovali_e u navedenim događajima i mapiranju kako bi pružili_e dragocjen doprinos bitan za nastajanje izvještaja kao i na njihovom doprinosu tokom izrade izvještaja.

Autor izvještaja je Saša Gavrić, a izradi izvještaja su doprinjeli istraživač Goran Bubalo i istraživačica Jasmina Čaušević koji su mapirali organizacije civilnog društva i lične priče. Boyan Konstantinov, Ninoslav Mladenović, Armin Sirčo i Mirela Grünther-Đečević takođe su dali svoj doprinos izradi ovog izvještaja. Svjetlana Pavičić je prevela izvještaj na engleski jezik.

Sadržaj

Sažetak	5
Spisak skraćenica	8
Definicije ključnih pojmova	9
1. Uvod	10
2. Pregled položaja LGBTI osoba u BH. društvu	11
2.1 LGBTI istorija u BiH od drugog svjetskog rata do danas	11
2.2 Društveno i političko okruženje	12
2.3 Mediji i (ne) vidljivost LGBTI osoba	13
2.4 Pravni i javnopolitički okvir	14
2.5 Institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava	16
3. Ključni problemi i ljudska prava LGBTI osoba u BiH	17
3.1 Pravo na siguran život i zaštitu od nasilja	17
3.2 Govor mržnje	19
3.3 Javno okupljanje	20
3.4 Porodični i privatni život	20
3.5 Zapošljavanje i radni odnosi	23
3.6 Obrazovanje	23
3.7 Zdravstvo li fizički integritet	24
3.8 Sport	25
4. Civilno društvo i prava LGBTI osoba	25
4.1 Razvoj LGBTI aktivizma i društvenog pokreta	25
4.2 Postojeće organizacije i neformalne grupe	27
4.3 Kapaciteti i potrebe	29
5. Preporuke za nuduće aktivnosti	31
Dodatak: pregled političkog sistema BiH	33
Literatura	34
Lista organizacija, neformalnih grupa i osoba koji su konsultovani u okviru mapiranja civilnog društva	36
Fusnote	37

1. Sažetak

1.1 Zaključci

Izveštaj koji je pred vama, opširno i koristeći se različitim metodologijama u njegovoj izradi, predstavlja trenutno stanje ljudskih prava lezbejki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interspolnih (LGBTI) osoba i položaj LGBTI aktivističkog pokreta u Bosni i Hercegovini (BiH). U narednih nekoliko tačaka predstavimo ključne zaključke iz ovog izvještaja.

Pregled položaja LGBTI osoba u bh. društvu

LGBTI istorija u BiH od drugog svjetskog rata do danas: Razvijajući se tek od 2004. godine, LGBTI aktivistički pokret u BiH je najmlađi aktivistički pokret na Balkanu. Proteklih 15 godina obilježili su nasilje i vidljivi napadi na događaje vezane za LGBTI pitanja, ali i značajan napredak kada govorimo o vidljivosti LGBTI osoba. LGBTI aktivizam u proteklih nekoliko godina donio je i značajno unapređenje institucionalnog, pravnog i javnopolitičkog okvira za zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba. Ipak, LGBTI osobe i njihovi životi i dalje ostaju na margini političkog, institucionalnog i društvenog fokusa.

Društveno i političko okruženje: Istraživanja javnog mnijenja pokazala su da su LGBTI osobe, uz Rome i Romkinje, najnepoželjnija manjinska grupa u BiH. Velika većina bh. građana_ki homoseksualnost i dalje smatra bolešću, te podržava krivično gonjenje i kažnjavanje LGBTI osoba. Velika većina porodica ne bi prihvatila LGBTI člana_icu porodice, nego bi ih odbacila i isključila samo zbog njihovog drugačijeg identiteta i/ili ličnih karakteristika.

Mediji i (ne) vidljivost LGBTI osoba: Mediji su doživjeli značajnu tranziciju u načinu izvještavanja o LGBTI temama. Iako situacija i dan danas nije zadovoljavajuća, ohrabruje činjenica da je otvoreno huškaško izvještavanje u potpunosti iskorijenjeno iz svih relevantnih i velikih štampanih, elektronskih i online medija.

Pravni i javnopolitički okvir: Regulacijom krivičnih djela počinjenih iz mržnje u krivičnim zakonima Republike Srpske (RS), Federacije BiH (FBiH) i Brčko distrikta BiH (BD)², te usvajanjem izmjena i dopuna Zakona o zabrani diskriminacije BiH, stvorene su izrazito dobre pravne osnove za borbu protiv nasilja i diskriminacije nad LGBTI osobama. Do danas broj prijavljenih slučajeva kršenja ljudskih prava LGBTI osoba je izrazito nizak, što ukazuje na to da se većina stvarnih slučajeva ne prijavljuje. Ovo ukazuje na potrebu za izradom i provedbom LGBTI-inkluzivnih javnih politika. Diskriminacija istospolnih parova u oblasti bračnog i porodičnog života i nedovoljna podrška transrodnim osobama u procesu prilagodbe spola ostaju, među drugim temama, pravni i javnopolitički izazovi. Zaštita interspolnih osoba od nepotrebnih medicinskih zahvata tek treba da postane tema stručnih rasprava.

Institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava: Institucije, kao što su Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, državni i entitetski institucionalni mehanizmi za rodnu ravnopravnost i određene parlamentarne komisije (naročito komisije za ljudska prava i ravnopravnost spolova u državnom parlamentu) pokazale su u protekle dvije godine da je preokret itekako moguć. Njihov odnos se izmijenio: od institucionalnog ignorisanja LGBTI tema do aktivne rasprave danas. Ipak, na nivou kantona ne postoje institucije koje su zadužene za zaštitu i promociju ljudskih prava LGBTI osoba. Stvarni i vidljivi rezultati ovih institucionalnih promjena se očekuju tek u narednih nekoliko godina.

Problemi i potrebe LGBTI osoba u ključnim oblastima života³

Pravo na siguran život i zaštita od nasilja: Napadi na LGBTI osobe i na LGBTI događaje su svakodnevica u BiH. Napadi na Queer Sarajevo Festival (2008) i Merlinka Festival (2014) su samo najbrutalniji primjeri. Od 2010. godine aktivisti_kinje su zagovarali_e adekvatno pravno regulisanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Sva tri krivična zakona (RS, FBiH, BD) danas uključuju ovu regulaciju. Ipak, zabrinjava činjenica da većina prijavljenih slučajeva nikad ne bude procesuirana. Trenutno ni jedan krivični zakon ne prepoznaje krivična djela počinjena iz mržnje na osnovu spolnih karakteristika, čime se ne pruža eksplicitna zaštita interspolnim osobama.

Govor mržnje: Iako u opadanju govor mržnje prema LGBTI osobama i dalje je prisutan u medijima, te često dolazi od najviših funkcionera_ki vlasti i uopšte uticajnih osoba unutar bh. društva kao što su vjerski lideri. Prepoznajući ovo pitanje kao problem, a na osnovu višegodišnjeg ukazivanja od strane organizacija civilnog društva, Evropska unija (EU) pozvala je BiH u Izvještaju Evropske komisije da krivično reguliše govor mržnje prema LGBTI osobama

Javno okupljanje: Veliki broj pokušaja organizovanja značajno vidljivih događaja povezanih sa ljudskim pravima i identitetima LGBTI osoba završio je napadima i nasilnim prekidima istih. Policija ove događaje nije uvijek adekvatno i na ispravan i odgovoran način zaštitila, a tužilaštva nisu odgovorila procesuiranjem tih napada. Dosadašnji događaji ne ukazuju na spremnost bh. policijskih agencija da obezbijede paradu ponosa, ukoliko bi se aktivisti_kinje odlučili_e da istu organizuju. Velika većina bh. građana_ki negativnog je stava prema ideji organizovanja parade ponosa.

Porodični i privatni život: Istospolne zajednice ostaju u potpunosti neprepoznate u pravnom sistemu BiH. Prava i obaveze koje proizilaze iz zajedničkog života i stabilnih emotivnih zajednica istospolnih parova nisu dostupna istim. Gej ili lezbejka nisu u mogućnosti da posjete svoga_ju partnera_icu, ukoliko isti_a završi na intenzivnoj njezi u jednom od bolničkih/kliničkih centara. Istospolni parovi ne mogu usvojiti dijete i nemaju pravo na biomedicinski potpomognutu oplodnju. Na sličan način žive i transrodne osobe, kojima država ne pruža bilo kakvu podršku u slučaju medicinske prilagodbe spola, a pravno priznavanje prilagodbe spola nije dostupno na brz, transparentan i dostojanstven način, nego se transrodne osobe često ostavljaju da žive u pravnom vakuumu.

Zapošljavanje i radni odnosi: LGBTI osobe, zbog stigme i diskriminacije, u velikoj većini slučajeva ne govore o svome privatnom životu na radnom mjestu. Takva neinkluzivna radna atmosfera ne utiče motivirajuće na LGBTI osobe i može rezultirati psihološkim i drugim problemima. Zakoni o radu ne uključuju eksplicitnu zabranu diskriminacije LGBTI osoba.

Obrazovanje: Bh. obrazovni sistem ne prepoznaje potrebe i probleme LGBTI osoba na adekvatan način. Ne postoje obrazovni programi o spolnoj, rodnoj i seksualnoj raznolikosti, nego se LGBTI osobe i njihovi životi u udžbenicima često tretiraju kao poremećaj. LGBTI mladi meta su vršnjačkog nasilja, a prosvjetni_e radnici_e nisu pripremljeni_e da se bave ovom problematikom.

Zdravstvo i fizički integritet: Zdravstveni sistem ne prepoznaje specifične potrebe LGBTI osoba. Mnogi ljekari_čnice imaju ignorantan, ili čak diskriminatoran odnos prema ovoj zajednici. Osobe istospolne orijentacije su i dalje isključene iz sistema doniranja krvi u RS-u. Osobe koje su u procesu prilagodbe spola ne mogu dobiti specijalističke tretmane u BiH, niti su troškovi medicinskih tretmana u inostranstvu pokriveni od strane zdravstvenih fondova.

Sport: Pitanja vezana za homoseksualnost ostaju tabu tema u sportskim klubovima, a osobe i grupe povezane sa radikalnim navijačkim grupama su identifikovane kao izvršitelji napada na događaje koji su povezani sa LGBTI temama/zajednicom. Sa fudbalskih terena, naročito od strane navijačkih grupa, često se ističu homofobne poruke na račun LGBTI osoba.

Civilno društvo i ljudska prava LGBTI osoba

Razvoj LGBTI aktivizma: LGBTI aktivizam struktuirano počinje da djeluje osnivanjem Udruženja Q 2004. godine. Svoju do tada najveću vidljivost postigao je 2008. godine, što će nažalost završiti napadom na Queer Sarajevo Festival (iste godine), te dugoročno i zatvaranjem ovog udruženja. Nestankom ove organizacije, na scenu stupa druga generacija aktivista_kinja, predvođena Sarajevskim otvorenim centrom, koji do dana današnjeg djeluju.

Postojeće organizacije i neformalne grupe: Iako je za jedan kratak i dinamičan period ostvaren značajni napredak, zabrinjava činjenica da samo tri organizacije implementiraju višegodišnje aktivnosti, od kojih je samo jedna konstantno prisutna u medijima i ostvaruje saradnju sa institucijama vlasti. LGBTI aktivizam ovisi o malom broju osoba, što predstavlja veliki rizik za daljnji razvoj civilnog društva i unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba.

Kapaciteti i potrebe: Organizacije koje rade na LGBTI pitanjima su u većini slučajeva izrazito male, bez iskustva, nestruktuirane i, kao takve, ranjive. Nedostaju im kapaciteti, naročito u oblasti zagovaranja i rada sa institucijama. Donatorske politike nisu u potpunosti uspjele da odgovore na taj izazov, što je uticalo i na rezultate LGBTI aktivističkog pokreta.

1.2 Ključne preporuke

Na osnovu informacija dobivenih iz istraživanja, ovaj izvještaj donosi nekoliko ključnih preporuka koje se odnose na pravne i institucionalne promjene ali i promjene javnih politika koje bi poboljšale ljudska prava i smanjili diskriminaciju LGBTI osoba u BiH.

Zakoni nisu dovoljni, neophodne su stvarne promjene: Iako BiH ima adekvatnu i vrlo progresivnu regulaciju kada govorimo o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje i diskriminaciji, svakodnevica LGBTI osoba može biti poprilično izazovna. U uporedbi sa drugima društvenim grupama, ova zajednica je suočena sa dosta velikom društvenom distancom. LGBTI osobe i njihovi životi ostaju nevidljivi, a rijetko prijavljeni slučajevi nasilja ostaju uglavnom bez procesuiranja. Zakonska regulacija je izrazito važna, ali nije dovoljna. Svi nivoi vlasti, od državnog do nivoa opština i gradova, moraju usvajati i provoditi LGBTI inkluzivne javne politike (programe, strategije, akcione planove), sa jasnim i vidljivim aktivnostima utičući tako na promjene unutar institucija vlasti, ali i šireg bh. društva sa ciljem prihvatanja LGBTI osoba kao ravnopravnih građana_ki, ali i unapređenja njihovih ljudskih prava.

Društvene promjene nisu moguće bez vidljive institucionalne i podrške političkih stranaka: Iako je u proteklih 25 godina postignut napredak od dekriminalizacije istospolnih odnosa do pravne zaštite LGBTI osoba od nasilja i diskriminacije, promjene u stavovima i pogledima građana_ki se ostvaruju jako sporo. Političari_ke su u proteklih 10 godina tome često svojim izjavama doprinosili_e. Institucije i političke stranke moraju promijeniti svoj narativ, te otvoreno i bez rezerve trebaju podržavati unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba. Samo tako će doći i do boljeg društvenog prihvatanja, što je preduslov za ravnopravno učešće LGBTI osoba u društvenim procesima, kao i za njihovo uživanje ljudskih prava.

LGBTI aktivistički pokret zahtijeva ciljan pristup od strane donatorskih politika: Iako se u proteklih 15 godina pojavilo nekoliko organizacija civilnog društva, samo jedna je do sada uspjela izgraditi održivu organizacijsku strukturu, programsku djelatnost i institucionalnu saradnju. Ostale organizacije nisu dobile dovoljnu finansijsku i drugu podršku od strane donatora. Imajući na umu da LGBTI organizacije u postojećem institucionalnom i političkom okviru ne mogu očekivati podršku od lokalnih institucija, daljnji razvoj LGBTI pokreta zavisi od donatorskih sredstava. Zbog toga je potrebna promjena donatorskih politika, koje će prepoznati specifičnosti LGBTI aktivizma. Treba razmotriti i **formiranje posebnog višegodišnjeg, potencijalno multidonatorskog programa podrške**, koji bi uključivao a) finansijsku podršku nekoliko LGBTI organizacija iz različitih dijelova BiH, b) aktivnosti kontinuirane izgradnje kapaciteta i organizacijskih struktura podržanih organizacija i c) postepeno povezivanje ovih organizacija sa institucijama vlasti.

Spisak Skraćenica

ARSBiH	Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine
BD	Brčko distrikt Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
BH/bh.	bosansko-hercegovački/a
EC/EK	Evropska komisija
EU	Evropska unija
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
LGBT	Lezbejke, gej, biseksualne i trans* osobe
LGBTI	Lezbejke, gej, biseksualne, trans* i interpolne osobe
LGBTIQ	Lezbejke, gej, biseksualne, trans*, interpolne i queer osobe
NDI	Nacionalni demokratski institut
OSCE	Organizacija za sigurnost i saradnju u Evropi
RS	Republika Srpska
SAD	Sjedinjene Američke Države
SZO	Svjetska zdravstvena organizacija
UN	Ujedinjene nacije
UNDP	Razvojni program ujedinjenih nacija
USAID	Agencija sjedinjenih Američkih država za međunarodni razvoj

Definicije ključnih pojmova⁴

LGBTI

Skraćenica LGBTI stoji za "lezbijke, gej, biseksualne, transrodne i interspolne osobe". Ovaj termin je globalno sve prihvaćeniji, iako se u različitim kulturama koriste i drugi termini kako bi se opisale osobe koje praktikuju istospolne veze i koje žive sa ne-binarnim rodним identitetima.

Seksualna orijentacija

Seksualna orijentacija se odnosi na osobnu fizičku, romantičnu i/ili emotivnu privlačnost prema drugim osobama. Svaka osoba ima seksualnu orijentaciju i ona je integralni dio ličnog identiteta. Gej muškarci i lezbijke ispoljavaju privlačnost prema osobama istog spola. Heteroseksualne ili strejt osobe privlače osobe različitog spola. Biseksualne osobe mogu privlačiti osobe istoga ili različitog spola. Seksualna orijentacija nije nužno povezana sa rodним identitetom osobe.

Rodni identitet

Rodni identitet vezuje se za unutrašnji osjećaj i iskustvo vlastitog roda neke osobe. Rodni identitet osobe je često u skladu sa spolom dodijeljenim pri rođenju. Kod transrodnih osoba postoji nesklad između njihovog poimanja roda i spola dodijeljenog pri rođenju. U nekim slučajevima, izgled, ponašanje i druge vanjske karakteristike transrodnih osoba mogu biti u sukobu sa društvenim očekivanjima vezanih za rodne norme.

Transrodnost

Transrodnost, takođe skraćeno nazivana i "trans" identitet, je okvirni termin koji se koristi kako bi se opisao širok spektar identiteta, uključujući transeksualne osobe, cross-dressere (koji se nekad nazivaju i transvestiti), osobe koje se identifikuju sa trećim spolom i druge osobe čiji izgled i lične karakteristike se doživljavaju kao rodno atipične. Trans žene se identifikuju kao žene ali im je pri rođenju dodijeljen muški spol. Trans muškarci se identifikuju kao muškarci ali im je pri rođenju dodijeljen ženski spol. Neke transrodne osobe koriste hormone ili operacije kako bi se njihovo tijelo uskladilo sa njihovim rodним identitetom.

Interspolnost

Interspolne osobe rođene su sa spolnom anatomijom, reproduktivnim organima i/ili hromozomima koji ne odgovaraju binarnim podjelama na muška i ženska tijela. To se može uočiti pri rođenju ali se interspolnost zna i tek kasnije u životu manifestovati. Interspolne osobe se mogu identifikovati kao muško ili žensko ili kao ni jedno od to dvoje. Interspolnost se ne odnosi na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet. Interspolne osobe mogu imati sve seksualne orijentacije i rodne identitete kao i osobe koje nisu interspolne.

Homofobija i transfobija

Homofobija je iracionalni strah, mržnja ili averzija prema lezbejkama, gejevima ili biseksualnim osobama. Transfobija se odnosi na iracionalan strah, mržnju ili averziju prema transrodnim osobama. Termin homofobija je opšte prihvaćen i razumljiv, te se kao takav sveobuhvatno koristi kako bi se opisao strah, mržnja ili averzija prema LGBT osobama uopšte.

1. Uvod

Uprkos poboljšanju u proteklih nekoliko godina, položaj lezbejki, gejeva, biseksualnih, trans i interpolnih (LGBTI) osoba⁵ u BiH je i dalje težak. Zbog stigme, diskriminacije i nasilja, kao i nedovoljno podsticajnih javnopolitičkih okvira, ljudska prava LGBTI osoba nisu u potpunosti poštovana, niti zaštićena. Situacija u kojoj se nalaze organizacije civilnog društva koje se zalažu za prava LGBTI osoba u BiH, uslijed ograničenih kapaciteta i finansijskih sredstava, te nedovoljnih mogućnosti vođenja dijaloga sa donosiocima odluka na svim nivoima vlasti, kao i zbog sve užeg prostora za angažman civilnog društva, takođe, nije zadovoljavajuća.

Unapređenje ravnopravnosti LGBTI osoba i inkluzija su integralni dio mandata UNDP-a kako bi se podržala vladavina prava i ljudska prava. Ovo se treba razumjeti u kontekstu „ne ostaviti nikoga na margini“ u sklopu Održivih ciljeva razvoja.

UNDP je razvio projekat „Biti LGBTI osoba u Istočnoj Evropi: smanjenje nejednakosti i isključenosti i borba protiv homofobije i transfobije kojima su izložene LGBTI osobe“. Ovaj projekat se nadograđuje na znanje, iskustvo i stručnost koji su stečeni u okviru UNDP-ovog projekta „Biti LGBTI osoba u Aziji“. U projekat su uključene četiri odabrane zemlje: Albanija, BiH, (BJR) Makedonija i Srbija. Cilj ovog UNDP-ovog projekta, koji se provodi uz podršku USAID-a, je jačanje zagovaračkih, na činjenicama zasnovanih, inicijativa i facilitiranje dijaloga između aktera iz izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti u BiH, kao i organizacija civilnog društva koje su fokusirane na LGBTI osobe, organizacija koje s njima ostvaruju saradnju i drugih aktera. Projekat se realizuje sa lokalnim partnerskim organizacijama, Sarajevskim otvorenim centrom i Action Against Aids iz Banja Luke), uz blisku saradnju sa regionalnom Equality Rights Association (ERA). Projekat se u svakoj od navedenih zemalja bavi LGBTI pitanjem sa aspekta ljudskih prava i razvoja, kontekstualizirajući pristup razvoja civilnog društva, mobilizaciju zajednice i kompetencije vlasti. Ovo uključuje pravo na zdrav život u kontekstu razvoja. Izvještaj za BiH ima za cilj da glas LGBTI zajednici i njihovim problemima, da identifikuje nedostatke zakona i njihove primjene, te da ponudi preporuke relevantnim akterima.

Ovaj izvještaj daje pregled položaja LGBTI osoba u BiH, te nudi participativni pregled i analizu učinka pravnih, institucionalnih, javnopolitičkih, društvenih, kulturoloških i ekonomskih okvira kada su u pitanju LGBTI osobe. Fokus izvještaja je na dokumentaciji kršenja ljudskih prava i nedostatka afirmativnog zakonodavstva, te nedovoljne implementacije postojećih zakona i politika kada su u pitanju zaštita ljudskih prava LGBTI osoba u BiH.

Ovaj izvještaj uključuje podatke iz nekoliko izvora, diskusija i događaja održanih u drugoj polovini 2016. godine u BiH.

Ovdje ćemo navesti najvažnije događaje, na kojima su prikupljane informacije za izradu ovog izvještaja:

22. juna 2016. godine održan je okrugli sto u Sarajevo, kao ključna aktivnost bosanskohercegovačkog (bh.) dijela ovog regionalnog projekta. Na njemu su se okupila 34 pripadnika_ce LGBTI zajednice i aktivisti_kinje organizacija za zaštitu njihovih ljudskih prava, kao i predstavnici_e drugih organizacija civilnog društva, institucija vlasti, agencija UN-a, USAID-a i drugih međunarodnih partnera. Cilj ovog okruglog stola bila je identifikacija prioritetnih pitanja koja su vezana za unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba u BiH, kao i daljnje poticanje dijaloga između predstavnika_ca institucija vlasti, te organizacija civilnog društva koje okupljaju LGBTI osobe i drugih aktera koji se bave zaštitom ljudskih prava. Participativni metod rada omogućio je LGBTI osobama i organizacijama civilnog društva da javno ukažu na poteškoće i potrebe, da podijele iskustva i predlože konstruktivna i realistična rješenja. U toku samog događaja predložene su jasne preporuke za daljnje djelovanje. Prisustvo predstavnika_ca vlasti i međunarodne zajednice/ambasada omogućilo je važnu razmjenu ideja, problema i informacija, te je okrugli sto na taj način predstavljao bitnu prekretnicu u razgovoru o pravima LGBTI osoba u BiH. Predstavnici_e institucija vlasti aktivno su diskutovali sa predstavnicima_ima organizacija civilnog društva.

Sastanci u svrhu pregleda, komentaranja i verifikacije nacрта izvještaja održani su 20. decembra 2016⁶. godine u Sarajevu. Na njima se okupilo 25 pripadnika_ca LGBTI zajednice i organizacija za zaštitu njihovih ljudskih prava, te predstavnici_e drugih organizacija civilnog društva i institucija vlasti. Prvi sastanak je održan sa pripadnicima_ama LGBTI zajednice i predstavnicima_ama organizacija civilnog društva za zaštitu ljudskih prava. Drugi sastanak je održan uz učešće predstavnika_ca organizacija civilnog društva za zaštitu ljudskih prava, kao i predstavnika_ca institucija sa različitih nivoa vlasti.

Sve diskusije su doprinijele izradi konačnog teksta izvještaja. Pored toga, značajne informacije prikupljene su kroz mapiranje postojećih istraživanja, izvještaja i publikacija. Sastavni dio izrade izvještaja predstavljaju i dva istraživanja: a) mapiranje potreba i kapaciteta organizacija civilnog društva koje rade na promociji i zaštiti ljudskih prava LGBTI osoba i b) mapiranje pojedinačnih slučajeva i iskustava LGBTI osoba u BiH. Anonimni citati obavljenih intervjua sa LGBTI osobama ugrađeni su u odgovarajućim poglavljima ovog izvještaja (vidi poglavlje 3). Namjera istraživanja bila je, takođe, osigurati širi interes i angažman LGBTI zajednice i organizacija civilnog društva na ovu temu.

Kao rezultat toga, izvještaj nudi preporuke koje se odnose na društveno uključivanje i pravno poboljšanje ljudskih prava LGBTI osoba, te jačanje zagovarajućih kapaciteta LGBTI organizacija u BiH. Nadamo se da će saznanja iz izvještaja biti od koristi institucijama, političkim strankama, organizacijama civilnog društva, međunarodnim partnerima i UNDP-u kada su u pitanju programske izrade LGBTI inkluzivnih aktivnosti.

Photo © UNDP: Okrugli sto, juni 2016.godine

2. Pregled položaja LGBTI osoba u BH. društvu

2.1 LGBTI istorija u BiH od drugog svjetskog rata do danas

Za razliku od zapadnoevropskih država, gdje je aktivistička borba za priznanje ljudskih prava LGBTI osoba započeta nakon Drugog svjetskog rata, a intenzivirana najkasnije u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog vijeka, pitanje položaja LGBTI osoba za vrijeme **Socijalističke federativne republike Jugoslavije** ostaje tabu, ili tema u negativnom kontekstu. Kako hrvatski historičar i aktivista Franko Dota navodi: "Homoseksualnost se za vrijeme socijalističke Jugoslavije vezala uz dekadentnu buržoaziju i "nezasitni kapitalizam" i smatralo se kako su joj skloni samo "kvaritelji zdrave radničke omladine". Seksualni odnos s osobom istog spola smatrao se kaznenim djelom "protuprirodnog bluda" koje se kažnjavalo zatvorom, zbog čega je u bivšoj SFRJ osuđeno oko 500 muškaraca" (crol.hr, 15.02.2016.). Homoseksualnost se do 1990. godine nalazila na listi mentalnih bolesti Svjetske zdravstvene organizacije. Standardi Svjetske zdravstvene organizacije su primjenjivani u Jugoslaviji.

Komunistička partija je najmanje tri puta raspravljala o temi homoseksualnosti na svojim sastancima, a zadnji put je to bilo 1976. godine, kada su sve republike pozvane da dekriminaliziraju istospolni seksualni čin, no bilo je i upozorenja kako izgradnja socijalizma zahtijeva "novog i zdravog čovjeka", ideološku kategoriju iz koje je unaprijed isključen svaki oblik neheteroseksualnog života (crol.hr, 15.02.2016.). I, iako do dekriminalizacije dolazi u većini jugoslovenskih republika, BiH će istospolne odnose tek 1991. godine dekriminalizirati.

Za razliku od Ljubljane, Zagreba i Beograda, gdje su prvi aktivistički koraci učinjeni u 80-tim i početkom 90-tih godina, u bh. gradovima nisu zabilježene slične aktivnosti. Važno je napomenuti da je tako 1984. godine Ljubljana postala prvi grad u Evropi u kojem je organizovan gej-lezbejski filmski festival, koji se do današnjeg dana organizuje (Kuhar 2012: 126).

Rat od 1992. do 1995. godine u BiH nije rezultirao samo masovnim ubistvima, etničkim čišćenjem i progonom velikog dijela stanovništva, nego je, takođe, omogućio porast nacionalizma i konzervativnog vjerskog učenja u sve tri većinske zajednice – Bošnjaka, Srba i Hrvata. To je dovelo do povećanja rigidnog pogleda na muško-ženske odnose. O odstupanje od norme, kao što su homoseksualnost ili transrodnost, (p)ostaje izrazito društveno neprihvatljivo.

U takvim okvirima, **tek dvijehiljaditih godina dolazi do razvoja LGBTI aktivizma u BiH**. 2002. godine formira se prva queer aktivistička grupa, iz koje će 2004. godine nastati i Udruženje Q, prva organizacija civilnog društva čija je primarna misija bila zaštita i promocija ljudskih prava LGBTIQ osoba. **Udruženje Q** realizuje različite aktivnosti usmjerene ka zajednici. Od istraživanja vezanih za potrebe zajednice i za zdravlje LGBTIQ osoba, preko druženja, radionica za samoosnaživanje, pravne pomoći, izrade publikacija itd. Svoje aktivnosti proširuju i na pitanja lobiranja kod bosanskohercegovačkih i međunarodnih aktera (na primjer, kod donošenja Zakona o zabrani diskriminacije u BiH 2009. godine), te rad na HIV tematici. Udruženje postaje koordinator različitih LGBTIQ grupa i organizacija u Jugoistočnoj Evropi, te ostvaruje veliku saradnju naročito sa aktivistima i aktivistkinjama iz Hrvatske (Gavrić 2012: 113).

Jedan od centralnih događaja za LGBTIQ aktivizam u BiH predstavlja **Queer Sarajevo Festival 2008. godine** u organizaciji Udruženje Q. Prisutne su bile huškaške kampanje određenih medija, političara_ki i vjerskih zajednica (amnesty.org, 18.09.2008.), Festival postaje meta napada desničarskih i vjerskih grupa. Ovo iskustvo je već ukazalo na to da će **nasilje postati sastavni dio razvoja LGBTI aktivizma**. Pored govora mržnje prisutnog na internetu, u medijima, ali i na ulici, dolazi i do nekoliko manjih ili većih organizovanih ili spontanih napada na LGBTI osobe, mjesta gdje se okupljaju, ili događaja koje organizuju. Zadnji veći napad je **napad na festival Merlinka 2014.** godine, takođe, bez krivičnog gonjenja napadača. U poglavlju 3.3. je više govora o napadima na LGBTI osobe u BiH.

Od 2009. godine do danas osnovano je niz udruženja i neformalnih grupa širom BiH. Nažalost, većina njih nije opstala. Danas je Sarajevski otvoreni centar najveća organizacija koja radi na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba u BiH. Centar je vodeći zagovarač saradnje sa vladinim institucijama, te je uspješan u zagovaranju da se iste otvore ka LGBTI zajednici. Sarajevski otvoreni centar ima vodeću ulogu kada je u pitanju medijsko izvještavanje i generalna vidljivost LGBTI tema u javnosti u BiH. Zagovaračke napore i interakciju između organizacija civilnog društva predstavljemo detaljnije u poglavlju 4 ovog izvještaja.

2.2 Društveno i političko okruženje

Činjenica da je homoseksualnost u skladu sa odredbama Svjetske zdravstvene organizacije (SZO) bila bolest sve do 1990. godine, da se transrodnost (rodna disforija⁷) i dalje kvalificira kao poremećaj (Banović 2015: 19), te da je tek 1991. godine istospolni akt dekriminaliziran, ostavila je duboke posljedice na poglede i stavove velike većine društva na LGBTI osobe i njihove živote.

Velika većina istraživanja javnog mnijenja pokazala su da su LGBTI osobe najnepoželjnija manjinska grupa u BiH. To pokazuje i zadnje relevantno istraživanje koje je 2015. godine proveo Nacionalni demokratski institut (NDI 2015). Istraživanje je rađeno u nekoliko zemalja ali svi ovdje predstavljeni podaci se odnose samo na BiH.⁸

Većina ispitanika_ca ne prepoznaje LGBTI osobe kao ranjivu kategoriju. Samo 32 % ispitanika_ca smatra da su LGBTI osobe izložene psihičkom i verbalnom nasilju, dok među LGBTI osobama čak 72 % tvrdi da su bili_e direktno izloženi_e psihološkom i verbalnom nasilju. Ispitanici_e bi češće prepoznali_e LGBTI osobe kao žrtve fizičkog nasilja. Kad je u pitanju fizičko nasilje nad LGBTI osobama, ono je primjetnije, i u ovom se slučaju donekle poklapa percepcija svih građana_ki i LGBTI osoba (29 naspram 15 %). Istraživanje sprovedeno među LGBTI osobama pokazuje da su školski drugovi_arice, određene navijačke skupine i nepoznati ljudi izvršitelji_ice fizičkog nasilja u BiH.

Mnogi ljudi u BiH ne prepoznaju nasilje i **diskriminaciju kojoj su izložene LGBTI osobe**. Samo 23 % ispitanika_ca smatra da ona postoji, naspram 51 % LGBTI osoba koje su izjavile da su se s diskriminacijom lično susrele. Diskriminacija prema LGBTI osobama postoji prije svega u zapošljavanju (36 %), policijskoj zaštiti (19 %) i socijalnoj zaštiti (13 %). **Negativan odnos prema LGBTI osobama u društvu vidi se ne samo kad je pitanju javna sfera života, nego i privatna.** Na pitanje kad biste saznali da vam je dijete LGBTI osoba velika većina ispitanika_ca ustvrdila je da bi nju/njega pokušala izliječiti. U BiH to bi uradilo čak 44 % roditelja. Na podršku moglo bi u svojoj porodici računati samo 18 % LGBTI osoba u BiH. Nešto bolje LGBTI osobe u BiH prolaze s komšijama i prijateljima_icama koji_e bi ih podržali u 36 % slučajeva. Velika većina ispitanika bi ipak prekinula kontakte s takvom osobom (u čak 30 % slučajeva) kada bi saznali sa njegov/njen identitet.

Čak **59 % ispitanika_ca smatra da su LGBTI osobe bolesne**, 51 % da ih nema u „normalnim porodicama“, te 48 % da je ovo samo nešto „nametnuto sa Zapada“. Mišljenje da se LGBTI osobe smatraju bolesnim i da ih treba „kazniti“ se vrlo specifično odnosi na LGBTI osobe i ne na druge marginalizirane grupe u BiH.

Izvor takvog negativnog odnosa prema LGBTI osobama je, prema istraživanju, neznanje i razumijevanje. Samo jedan_na na deset ispitanika_ca u BiH imao_la je lični kontakt sa LGBTI osobama. Osobe koje su imale kontakt sa LGBTI osobama znatno su promijenile svoj stav.

Slične zaključke možemo izvući iz dijela istraživanja koje se odnosi na **(ne)prihvatanje istopolnih brakova**: za 70 % ispitanika_ca u BiH oni su potpuno neprihvatljivi. Ipak, Bosanci_ke i Hercegovci_ke jesu za omogućavanje određenih prava istospolnim parovima koja proističu iz bračne zajednice (npr. posjete u bolnicama i zatvorima, podjela imovine, zdravstveno osiguranje, naslijeđstvo), osim kad je u pitanju usvajanje djece. I opet, postotak spremnih da se istospolnim parovima dodijele neke od bračnih privilegija značajno raste kad neko poznaje LGBTI osobe, u odnosu na one koji ne poznaju ni jednu LGBTI osobu u svojoj okolini. Na primjer, kada su pitani da li se LGBTI osobama treba dozvoliti usvajanje djece, postotak podrške raste čak s 9 na 30 %.

Stabilan je **negativni odnos Bosanaca_ki i Hercegovaca_ki spram parade ponosa**. Većina ispitanika paradu ponosa ne prepoznaje kao protestni marš i oblik javnog okupljanja. Čak 82 % njih ne podržava paradu. Zanimljivo je ipak da paradu podržava 37 % onih koji poznaju LGBTI osobe i samo 10 % onih koji ne poznaju.

Negativnoj percepciji LGBTI osoba u društvu doprinose velikim dijelom vjerske zajednice u BiH. To je postalo vidljivo najkasnije od Queer Sarajevo Festivala 2008. godine, kada su predstavnici sve tri velike vjerske zajednice (rimo-katolička, pravoslavna, islamska) udruženo osudili održavanje ovog festivala kulture. Svoja stajališta potvrdili su nizom zvaničnih izjava i odluka od strane zvaničnih institucija vjerskih zajednica. Tako je npr. Vijeće muftija Islamske zajednice BiH 2015. godine donijelo zaključak kojim osuđuje nasilje nad osobama istospolne orijentacije, ali se isto tako jasno osuđuju istospolni brakovi i "homoseksualizam" naziva "velikim grijehom" (klix.ba, 14.04.2016.). Ovakvo djelovanje vjerskih zajednica prolazi bez bilo kakvog komentara institucija izvršne i zakonodavne vlasti.

Kao i u drugim državama Zapadnog Balkana, **političke stranke u BiH igraju centralnu ulogu** u društvenom i političkom životu. Dejtonski ustavni okvir u prvi plan stavio je etničko predstavljanje, što je praktično rezultiralo većom zastupljenošću konzervativnih stranaka desnog centra. Iste do sada nisu pokazale interesovanje za razvijanje partijskih politika za unapređenje ljudskih i manjinskih prava. Većina političkih stranaka i njihovih predstavnika_ca izbjegava rad na pitanjima u vezi s pravima LGBTI osoba, što su pokazala i istraživanja organizacija civilnog društva (Pandurević/Bošnjak/Kučukalić 2015). Mnogi su uzroci, od istinskog nepoznavanja i straha, do pragmatične računice da nije popularno pružati podršku društvenoj grupi koju većina građana_ki i dan danas smatra bolesnom i nepoželjnom. Gore navedeno istraživanje NDI-a pokazuje da većina građana_ki ne bi glasala za partije koje se istovremeno zalažu za prava LGBTI osoba. Isto istraživanje je pokazalo da podrška pravima LGBTI osoba nije primarni faktor na osnovu kojeg se građani_ke odlučuju za koga će glasati.

Nakon Opštih izbora 2014. godine, izborom više progresivnih poslanika_ca, saradnja političkih stranaka i organizacija civilnog društva se ipak počela mijenjati. Naročitu podršku LGBTI pitanjima pružili_e su članovi i članice Zajedničke komisije za ljudska prava Parlamentarne skupštine BiH, organizujući u maju 2015. godine prvu sjednicu u jednom parlamentu posvećenu pravima LGBT osoba. Sve je više zastupnika i zastupnica Parlamenta FBiH i drugih parlamenata koji_e javno i afirmativno govore o pravima LGBTI osoba. Socijaldemokratska partija (SDP BiH) je tokom 2015. godine izradila i **politiku za ravnopravnost LGBTI osoba**, ali koja do dana današnjeg nije usvojena od strane Predsjedništva stranke. Druge partije nisu radile na stranačkim politikama koje uključuju ljudska prava LGBTI osoba, niti koje su isključivo posvećene ovoj ranjivoj grupi, iako su ih organizacije civilnog društva (uglavnom Sarajevski otvoreni centar) pozivale na to.

2.3 Mediji i (ne)vidljivost LGBTI osoba

U proteklih deset godina, mediji su doživjeli značajnu tranziciju kada je u pitanju izvještavanje o LGBTI osobama i njihovim pravima. Od negativnog i površnog neutralnog izvještavanja mediji se okreću prema profesionalnom izvještavanju, uz daljnje prisustvo marginalnih, ali nikako zanemarljivih radikalnih, desničarskih online i print medija.

Izvještavanje o Queer Sarajevo Festivalu u 2008. godine predstavlja primjer neetičkog novinarstva. Dnevne novine Dnevni avaz i radikalno desničarski magazin Saff vodili su direktnu i brutalnu kampanju protiv ovog festivala. Manipulirajući informacije (nazivajući festival paradom) i uz višesedmične oponiranje ideji ova dva medija su doprinijela stvaranju već problematične atmosfere što je na kraju rezultiralo i napadom na sam festival. I dok su tekstovi u Saffu obilovali direktnim govorom mržnje, Dnevni avaz je u praćenju Queer Sarajevo Festivala koristio brojne intervjuje kako bi predstavili negativan društveni stav o ovom festivalu. Naslovima poput "Ko Bošnjacima podvaljuje gej okupljanje u ramazanu?" i "Gejevi u Sarajevu u noć Lejletu-l-kadr!" pokušalo se animirati širu zajednicu (Durković 2012: 144-161).

Lokalna partnerska organizacija u ovom projektu, Sarajevski otvoreni centar, od 2011. godine najmanje jednom godišnje provodi medijska istraživanja i objavljuje izvještaje. U istraživanja su uključeni štampani, televizijski i radio mediji, kao i web portali, a rezultati iz 2016.⁹ godine pokazuju da je najviše neutralnih priloga i tekstova posvećenih ovoj tematici, zatim slijede pozitivni izvještaji, dok je najmanji broj negativnih novinarskih priča.

Od 2005. godine pa do danas organizacije civilnog društva (Fondacija Cure i Sarajevski otvoreni centar) provodile su različite programe senzibilizacije medija o pravima LGBTI osoba. Mediji poput radiosarajevo.ba, BH Dana i Oslobođenja kontinuirano profesionalno izvještavaju o ovoj tematici, dok je kod medija poput Dnevnog avaza, Federalne televizije, ili portala klix.ba došlo do značajnog zaokreta ka profesionalnom izvještavanju. Niz portala, kao što su 6yka.com, bljesak.info ili etrafika.net, Radio Slobodna Evropa, ali i novi elektronski mediji kao što su N1, jasno su se isprofilirali u afirmativnom izvještavanju. Od 2012. godine djeluje i jedini specijalizirani, neprofitni bh. LGBTI online medij, webportal lgbti.ba

Prisustvo regionalnih medija na bh. medijskom tržištu, te želja za senzacionalističkim vijestima dovela je do toga da se **iz godine u godinu najviše izvještaja odnosi na parade ponosa koje se održavaju u glavnim gradovima susjednih država**. Mediji u BiH i dalje ne pristupaju LGBTI temi kroz prizmu afirmacije ljudskih prava, uz pažljivo biranje ilustracija koje prate članke tako da odgovaraju temi, umjesto senzacionalističkih fotografija. Teme vezane za kulturna, društvena, pravna i politička pitanja LGBTI osoba u samoj BiH i dalje ostaju podzastupljena. Veća vidljivost aktivističkih organizacija, aktivista_kinja i LGBTI osoba preduslov je veće vidljivosti LGBTI tema u medijima, što stavlja dodatnu odgovornost na novinarsku etiku i profesionalnost. Odgovorna izvještavanja bi trebala ohrabriti više LGBTI osoba da javno govore o svojim iskustvima.

2.4 Pravni i javnopolitički okvir

Evropske integracije BiH i **politika "uslovljanja"**¹⁰ (conditionality) rezultirala je unaprijeđenim pravnim okvirom kada je u pitanju zaštita ljudskih prava LGBTI osoba. Dejtonski Ustav BiH u sam ustavni tekst (Aneks 1 Ustava) uključuje sve značajne međunarodne pravne akte usvojene od strane UN-a i Vijeća Evrope (vidi Banović/Gavrić 2011). Generalno, možemo zaključiti da je **u proteklih 25 godina u potpunosti promijenjen pravni diskurs kada je riječ o ljudskim pravima LGBTI osoba**. Od krivičnog gonjenja zbog istospolnih seksualnih odnosa (sve do 1991. godine), došlo je do preokreta ka zaštiti LGBTI osoba, naročito kroz usvajanje anti-diskriminacijskih odredbi i regulisanje krivičnih djela počinjenih iz mržnje (između ostalog na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta).

Međunarodni pravni okvir

BiH je potpisnica svih ključnih međunarodnih dokumenata u oblasti ljudskih prava. Neka od njih su **sastavni dio Dejtonskog ustava**, kao što su Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) i Evropska konvencija za ljudska prava.

Na nivou Vijeća Evrope svakako se ističe pravo koje proizilazi iz samih presuda **Evropskog suda za ljudska prava** u Strazburu!¹¹ U proteklih nekoliko decenija Evropski sud donio je niz progresivnih presuda, među njima i one koje pružaju značajnu zaštitu transrodnim osobama (i.a. L vs. Lithuania), te obavezuju države potpisnice Evropske konvencije da omoguće pravno priznavanje i prepoznavanje istospolnih zajednica (i.a. Oliari vs. Italy).

I dalje je jedan od najznačajnijih dokumenata **Preporuka CM/Rec(2010)5** Odbora ministara_ica Vijeća Evrope državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta iz 2010. godine, koja na sveobuhvatan način sumira sve obaveze BiH koje proizilaze iz UN-ovih i konvencija Vijeća Evrope, kao i presuda Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu kada su u pitanju prava LGBT osoba. O provedbi ove preporuke BiH je izvještavala 2013. godine¹², iz čega je vidljivo da do tada nije bilo skoro nikakvog institucionalnog angažmana kada su u pitanju ljudska prava LGBTI osoba. Preporuka CM/Rec (2010) treba poslužiti i kao osnov za izradu specijalizirane javne politike za ravnopravnost LGBTI osoba u BiH.

*Domaći pravni okvir*¹³

Ustav BiH u članu II zabranjuje diskriminaciju na različitim osnovama. Nažalost, seksualna orijentacija, rodni identitet i spolne karakteristike nisu uključene u iscrpnu listu ličnih karakteristika na osnovu kojih je zabranjena diskriminacija. Ipak, imajući na umu da član II, 2 predviđa **direktnu primjenu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda** i da je ista iznad svakog zakona u BiH, može se zaključiti da Ustav garantuje sveobuhvatnu i direktnu zaštitu LGBTI osoba.

Prvi zakon koji je propisao zabranu diskriminacije na osnovu spola i "spolne orijentacije" u BiH jeste **Zakon o ravnopravnosti spolova** iz 2003. godine. Ipak, ovaj zakon nije sistemski uređio kako se treba postupati ako dođe do diskriminacije na osnovu spolne orijentacije, s obzirom na to da se ovaj osnov samo jednom u Zakonu spominje. Značaj ovog Zakona za zaštitu LGBTI osoba je više na simboličnoj ravni, imajući na umu da se kroz isti započinje uvođenje adekvatne pravne terminologije.

Do sveobuhvatne zaštite od diskriminacije dolazi usvajanjem **Zakona o zabrani diskriminacije**¹⁴ 2009. godine, do čijeg usvajanja je došlo u okviru paketa za «viznu liberalizaciju» sa EU. Ovaj zakon zabranjuje diskriminaciju na osnovu "spolnog izražavanja i/ili orijentacije" u svim oblastima javnog života, uključujući obrazovanje, zapošljavanje, zdravstvo, socijalnu zaštitu, stanovanje, dostupnost uslugama i dobrima itd. (Šimonović-Einwalter/Selanec 2015; Hadžić et.al. 2015). Sam proces usvajanja na vidjelo je iznio značajan otpor većinskih vjerskih zajednica, koje su aktivno i intenzivno lobirale protiv ovog zakona, a naročito zaštite LGBTI osoba od diskriminacije (www.slobodnaevropa.org, 09.06.2009). Važno je napomenuti da do dana današnjeg nije dokumentovan ni jedan slučaj diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili spolnih karakteristika pred bh. sudovima, što ukazuje na visok stepen nevidljivosti i straha LGBTI osoba. O ovome će biti više riječ u poglavlju 3 ovog izvještaja.

Nakon intenzivnog pritiska koji je dolazio od međunarodnih organizacija i organizacija civilnog društva (EC Report 2015: 22), Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je **2015. godine izradilo prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije**. Iako ovim izmjenama i dopunama Zakon nije u potpunosti usklađen sa evropskom pravnom stečevinom, naročito kada govorimo o izuzecima od diskriminacije (član 5, vidi Šimonović-Einwalter/Selanec 2015), dobra novina jeste to što je predložena i izmjena osnova na kojima je zabranjena diskriminacija. Izmjene zakona, koje su usvojene na ljeto 2016. godine, eksplicitno uključuju **seksualnu orijentaciju, rodni identitet i spolne karakteristike** kao osnove na kojima je zabranjena diskriminacija, čime je BiH postala **jedna od rijetkih evropskih država koja nudi sveobuhvatnu zaštitu ne samo LGBT, već i interspolnih osoba**¹⁵.

Iako postoji obaveza usklađivanja svih zakona sa Zakonom o zabrani diskriminacije (član 24), mnogobrojni zakoni na državnom, entitetskom i kantonalnom nivou i dalje **ne uključuju** seksualnu orijentaciju, rodni identitet i/ili spolne karakteristike kao osnove na kojima je zabranjena diskriminacija. **Primjeri te loše prakse su zakoni o radu FBiH i RS usvojeni 2015.** godine kao dio reformske agende inicirane od strane EU. Tako Zakon o radu FBiH uključuje samo "spolno opredjeljenje", dok Zakon o radu RS ne predviđa nikakvu zaštitu LGBTI osoba od diskriminacije u oblasti zapošljavanja i rada. Ovakav razvoj događaja je kritikovan od strane organizacija civilnog društva (Inicijativa za monitoring evropskih integracija BiH 2016).

Pored zabrane diskriminacije, u post-dejtonskoj BiH dolazi i do **izmjena u krivičnom zakonodavstvu. Dekriminalizacija istospolnih odnosa**, koja se desila 1991. godine, potvrđena je usvajanjem krivičnih zakona FBiH (1998), RS (1996) i BD (2001). Nadalje, Ministarstvo sigurnosti BiH i Misija OSCE-a u BiH pozvali su FBiH, RS i BD da usvoje izmjene i dopune krivičnih zakona i da propišu **krivične odredbe za krivična djela počinjena iz mržnje** (OSCE 2012:17). RS i BD su to učinili 2010. godine, a Federacija tek 2016. godine (vidi, takođe, poglavlje 3.1).

Kada su u pitanju **prava transrodnih osoba**, postignut je djelimičan napredak, iako je i dalje potrebno raditi na promjenama. Zakoni o ličnom imenu entiteta i BD-a, Zakon o jedinstvenom matičnom broju BiH i Zakoni o matičnim knjigama RS i FBiH omogućavaju безусловnu izmjenu ličnog imena, a u slučaju da se obavi i potpuna medicinska tranzicija tj. prilagodba spola, moguća je i izmjena spolne oznake i jedinstvenog matičnog broja. Ovakva zakonska rješenja nisu u skladu sa međunarodnim preporukama o zaštiti ljudskih prava (Commissioner for Human Rights 2009: 6), jer zahtijevaju potpunu medicinsku prilagodbu spola, bez pružanja tih usluga u samoj BiH. Postojeće zakonodavstvo u oblasti zdravstvene zaštite, takođe, ne predviđa pokrivanje bilo kakvih troškova od strane države (Banović et.al. 2015; vidi detaljnije poglavlja 3.4 i 3.7).

Domaće zakonodavstvo ne prepoznaje **istospolne parove** i prava i obaveze koja proizilaze iz istih. Porodični zakoni FBiH, RS-a i BD-a definišu brak kao zajednicu jednog muškarca i jedne žene, te tako isključuje mogućnost sklapanja istospolnih brakova. Do sada nije usvojeno ni alternativno zakonodavstvo, u formi zakona o istospolnim zajednicama života kao što je to npr. Hrvatska uradila. Pored toga što se diskriminišu istospolni parovi, ovakvo stanje produbljuje i pravnu nesigurnost ovih građana_ki (Krešić 2015; vidi poglavlje 3.4 u ovom izvještaju).

Pitanja unapređenja ljudskih prava, diskriminacije i ravnopravnosti LGBTI osoba do 2015. godine nisu bila predmet javnih politika institucija na svim nivoima vlasti u BiH – strategija, akcionih planova, operativnih planova, planova rada. Međunarodne obaveze i potrebe LGBTI osoba nisu bile uključivane u javne politike, niti su izrađene posebne javne politike vezane za ravnopravnost LGBTI osoba. Na taj način, cijeli rad na ravnopravnosti LGBTI osoba bio je prepušten dobroj volji i individualnim interesima u relevantnim institucijama (vidi poglavlje 2.5.). Velika većina promjena i aktivnosti su zbog toga ovisile od zagovaranja i upornosti organizacija civilnog društva (uglavnom Sarajevski otvoreni centar), koje su inicirale konkretnu saradnju.

Ovo pitanje se značajno promijenilo 2015. godine. Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Gender centar RS-a i Gender centar FBiH pružili su značajnu potporu ravnopravnosti LGBTI osoba, te su u **godišnje operativne planove po Gender akcionom planu**¹⁶ za 2016. godinu uključili konkretne mjere vezane za prava LGBTI osoba. Godišnji operativni planovi za RS i FBiH usvojeni su u decembru 2015, tj. u martu 2016. godine. Ove tri institucije rade na mapiranju potreba za provedbu Preporuke CM/Rec(2010)5 Vijeća Evrope o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, ili rodnog identiteta. Mapiranje je rezultiralo prijedlogom mjera prema vladama na državnom i entitetskom nivou, koje bi se provodile od 2017. godine (Vasić/Gavrić/Bošnjak 2016: 11). Operativni plan RS za 2017. godinu je, takođe, usvojen te isti sadrži mjere vezane za LGBTI jednakost.

Na proljeće 2016. godine došlo je i do usvajanja prvog **državnog akcionog plana za suzbijanje diskriminacije**¹⁷. Vijeće ministara BiH potvrdilo je izvještaj o pojavama diskriminacije, te 36 mjera koje se trebaju poduzeti. 6 od 36 mjera vezane su za LGBTI osobe (www.lgbt.ba, 06.05.2016.). Nažalost, većina mjera nije implementirana. U tom kontekstu, potrebna je veća kontrolna aktivnost Zajedničke komisije za ljudska prava Parlamentarne skupštine BiH kako bi se povećala odgovornosti izvršne vlasti.

Uspješno zagovaranje organizacija civilnog društva rezultiralo je preuzimanjem obaveze od strane Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH u 2016. godini da se radi **na strategiji za ljudska prava i strategiji za suzbijanje diskriminacije**. Obje strategije trebale bi uključivati pitanja vezana za prava LGBTI osoba, a predstavnici_e Sarajevskog otvorenog centra su uključeni_e u izradu ovih dokumenata. Obje strategije su trebale biti usvojene tokom 2016. godine, do čega nije došlo jer nisu izrađene blagovremeno. Očekuje se pristupanje izradi specijalnog **Akcionog plana za unapređenje ravnopravnosti LGBTI osoba u BiH** tokom 2017. godine.

Ovi razvoji ukazuju na to da su Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i druge spomenute institucije na nivou države i entiteta konačno preuzele aktivniju ulogu, te da u svoj rad uključuju pitanja prava LGBTI osoba, što se, takođe, mora istaći kao pozitivna promjena. Ipak, izrazito zabrinjava kašnjenje kod izrade javnopolitičkih dokumenata, te još više provođenje istih, imajući na umu da se ne provode sve planirane mjere. Bez intenzivne provedbe mjera nije moguće stvoriti promjene na terenu.

2.5 Institucije za zaštitu i promociju ljudskih prava

Uzimajući u obzir kompleksnu državnu strukturu i decentralizaciju nadležnosti i ovlasti (Banović/Gavrić 2011, Gavrić/Banović/Barreiro 2013), od velikog značaja je da se pitanje rada na unapređenju ravnopravnosti LGBTI osoba ne svodi samo na institucije na nivou države. Institucije na entitetskom nivou, BD i kantonalnom nivou, takođe, moraju biti proaktivnije. Najaktivniji institucionalni akteri u BiH su ovdje predstavljeni.

U okviru Parlamentarne skupštine BiH djeluju parlamentarni odbori - Zajednička komisija za ljudska prava i Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti spolova – koji_e su se po svome sastavu i konkretnim postupcima istakli_e kao podržavatelji_ice i inicijatori_ke promjena, naročito kada govorimo o zakonodavstvu i javnim politikama¹⁸. Komisije su razmatrale izvještaje i akcione planove, organizovale tematske sjednice, te su njihovi_e predstavnici_e učestovali_e na međunarodnim i domaćim događajima. Na tematskoj sjednici Zajedničke komisije za ljudska prava održanoj 2015. godine, Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH je zadužena da izradi specijalni izvještaj (više o tome vidi dole).

Centralna i jedina nezavisna institucija za zaštitu i promociju ljudskih prava u BiH jeste Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH¹⁹. I pored izraženih kadrovskih i resursnih problema, ova institucija obrađuje sve veći broj predstavljenih kršenja ljudskih prava na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. U zadnjih nekoliko godina Institucija je izdala nekoliko relevantnih preporuka izvršnim vlastima u BiH. Na inicijativu grupe organizacija civilnog društva (Vasić/Gavrić/Bošnjak 2015: 11) iz 2013.

godine, te na osnovu odluke parlamentarne komisije za ljudska prava iz maja 2015. godine, Institucija ombudsmena pristupila je izradi specijalnog izvještaja o stanju ljudskih prava LGBTI osoba. Izvještaj je objavljen na jesen 2016. godine, te ujedno predstavlja prvi izvještaj o LGBTI pitanjima jedne institucije unutar BiH²⁰, a od naročitog značaja su preporuke izvršnoj, zakonodavnoj i sudskoj vlasti. Preporuke Institucije ombudsmena su uključene u prijedlog mjera koji je predstavljen u poglavlju 5. ovog izvještaja.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH igra značajnu koordinirajuću ulogu. Zbog ograničenih nadležnosti na nivou BiH, veliki broj aktivnosti ministarstva, naročito kada su izrada i provođenje javnih politika u pitanju (na primjer strategije, akcioni planovi, radni programi), zahtijeva blisku saradnju sa relevantnim ministarstvima entiteta i BD. Ipak, ministarstvo se tokom 2015. i 2016. godine istaklo zakonodavnim i javnopolitičkim inicijativama koje uključuju rad na unapređenju prava LGBTI osoba. Izmjene Zakona o zabrani diskriminacije, ali i vrlo jasno pozicioniranje problema LGBTI osoba u izvještaje (npr. izvještaj o pojavama diskriminacije) i strategije i akcione planove (npr. Strategija za ljudska prava) ukazuju na značajni pozitivni preokret unutar ministarstva. Ipak, zabrinjava da ministarstvo ne provodi programe promocije jednakopravnosti, što bi uključivalo i pitanja vezana za LGBTI osobe.

Institucionalni mehanizmi za rodnu ravnopravnost – **Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Gender centar RS i Gender Centar FBiH** – od 2016. godine realizuju različite aktivnosti vezane za prava LGBTI osoba. Ove institucije su se isprofilirale, te su otvorene prema LGBTI temama. Za organizacije civilnog društva i međunarodne agencije, saradnja sa ovim institucijama je i dalje bitna, kako bi se omogućilo daljnje uključivanje prava LGBTI osoba u politike i zakone na nivou entiteta i BD. Zabrinjavajuće je da trenutna saradnja drugih vladinih institucija sa gender institucionalnim mehanizmima nije zadovoljavajuća. Ovo otežava unapređenje rodne ravnopravnosti, kao i ravnopravnosti LGBTI osoba.

Entiteti i kantoni nemaju specijalizovane institucije izvršne vlasti za zaštitu i promociju ljudskih prava, što rezultira samo ograničenim razumijevanjem i djelovanjem na unapređenju ravnopravnosti LGBTI osoba. Javne politike i zakoni većinski nastaju bez da uključuju prava LGBTI osoba, te se ne provode istraživanja o problemima i potrebama LGBTI osoba na entitetskom i kantonalnom nivou. Naročito u okviru EU integracijskih procesa biće zanimljivo pratiti do koje mjere izvršna vlast entiteta i kantonâ može odgovoriti zahtjevima kada govorimo o zaštiti ljudskih prava manjina i deprivilegovanih grupa, uključujući LGBTI osobe.

Ipak, važno je istaći da postoje pojedine institucije, kao što su centri za edukaciju sudija i tužitelja RS i FBiH, policijske akademije RS i FBiH i ministarstva unutrašnjih poslova entiteta i kantona koja su se od 2012. godine otvorila za saradnju sa organizacijama civilnog društva, kao što su Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Cure, provodeći programe stručnog usavršavanja (Vasić/Gavrić/Bošnjak 2016).

3. Ključni problemi i potrebe LGBTI osoba u BiH

3.1 Pravo na siguran život i zaštitu od nasilja

„U više navrata sam se obraćao policiji. Policija ima nadležnost kad te neko ubije, a kad te neko napadne neće ništa uraditi, a pogotovo kad su u pitanju samo prijetnje. Jednom prilikom kad smo prijavili prijetnje, policija se šprdala sa izjavom homofoba da će me silovati šišarikom, pa su me pitali zar ja to ne volim tako.“ J, sada živi u SAD, 29 godina²¹

„Zadnji napad je bio prije dva mjeseca. Ja bih za ovo sad nekad trebao da budem pozvan na sud, jer sam prijavio napad. Želim da se to procesuirâ kao zločin iz mržnje i da saslušanje bude otvoreno za javnost.“ B, Prijedor, 30 godina

„Policija se neprofesionalno ponašala. A glavni problem je bio što ja mijenjam spol. Jedan policajac je u jednom momentu tražio mito da to sredi, ja sam ga samo uputio da se javi mom advokatu i više se nije javio.“ E, Tuzla, 27 godina

Nasilje kao svakodnevica LGBTI osoba

Siguran život bez straha jedan je od preduslova za dostojan život svih građana_ki. LGBTI osobe u BiH su izložene nasilju, te je od velikog značaja da se krivična djela izvršena prema njima adekvatno tretiraju.

Prema jedinom relevantnom istraživanju među LGBTI osobama u BiH (Čaušević, 2013) **23,5 % ispitanih osoba doživjelo je nasilje zbog svog rodnog izražavanja, ili seksualnog identiteta**. Gotovo je svaka osoba (94,6 %) doživjela psihičko i verbalno nasilje. Fizičko je nasilje doživjela svaka treća osoba, a seksualno skoro svaka peta. Od 130 osoba koje su doživjele neki oblik nasilja, njih 17 je nasilje prijavilo relevantnim institucijama, a samo su tri prijavljena slučaja procesuirana na sudu, dok su dva slučaja još pod istragom. U policiju ima povjerenje 23,1 % ispitanih, dok čak 73,6 % nema povjerenja u institucije.

Nasilje za vrijeme Queer Sarajevo Festivala u 2008. godini, višestruki napadi na događaje i aktiviste_kinje Udruženja Okvir, te napad na festival Merlinka u Art kinu Kriterion koji se desio 2014. godine, uznemirujući su primjer neuspjeha vlasti da zaštite učesnik_ce javnih događaja.

2016. godine četiri mladića izvršila su napad na posjetitelje_ice Art kina Kriterion u Sarajevu vrijeđajući pri tome prisutne. Napad koji je očigledno bio motivisan homofobijom, policijski su službenici_e u svom nastupu ocijenili_e kao nasilničko ponašanje, te su počinitelji nakon kratkog privođenja pušteni. Slučaj nikada nije procesuiran.

Policija i pravosuđe ne vode evidenciju o krivičnim djelima počinjenim iz mržnje što se može vidjeti u vrlo ograničenom zvaničnom doprinosu godišnjem izvještaju o zločinama iz mržnje ODIHR-a²². Jedini izvještaj jedne nevladine organizacije dokumentovao je **2015. godine 103 slučaja govora mržnje i pozivanja na mržnju i nasilje, i 20 slučajeva krivičnih djela i incidenata motivisanih predrasudama** na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta. Dokumentirani slučajevi varirali su od ucjena i prijetnji, uvredljivih grafiti, proganjanja i zastrašivanja, nasilja u porodici do fizičkog nasilja. Većina nikad nije prijavljena policiji ili nadležnom tužilaštvu (Vasić/Gavrić/Bošnjak 2016).

Pravna regulacija u BiH

2010. godine, na inicijativu OSCE misije u BiH i Ministarstva bezbjednosti BiH otpočinje rad na **regulisanju krivičnih djela počinjenih iz mržnje**. 2010. godine motivisanost mržnjom ili predrasudama pri činjenju krivičnih djela uvodi se u krivične zakone RS-a i BD-a, te se smatra otežavajućom okolnošću. 2016. godine, nakon kontinuiranog pritiska Institucije ombudsmana, civilnog društva i međunarodne zajednice dolazi i do izmjene i dopune Krivičnog zakona FBiH (za detaljnije vidi poglavlje 2.4). Danas sva tri krivična zakona (RS, FBiH, BD) regulišu krivična djela iz mržnje. Nažalost, spolne karakteristike kao motiv za izvršenje krivičnih djela počinjenih iz mržnje nisu određene ni jednim od ova tri krivična zakona.

Osvještavanje institucija i institucionalni kapaciteti

Krivična djela počinjena iz mržnje prepoznati su i kao problem u javnim politikama entiteta. Godišnji operativni planovi (na osnovu Gender akcionog plana BiH) za 2016. i 2017. godinu RS i FBiH prepoznali su ovo pitanje kao problem, te su predviđene konkretne mjere koje se provode sa entitetskim ministarstvima i policijskim agencijama.

No, već i prije ovog formalnog uključivanja ove tematike u javne politike određene institucije su provodile aktivnosti za osvještavanje institucija i jačanje kapaciteta. Tako je **Ministarstvo unutarnjih poslova Kantona Sarajevo** već 2014. godine u permanentnu obuku policijskih službenika_ca uključilo modul koji je obrađivao krivična djela počinjena iz mržnje na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ova pionirska obuka, pokrenuta od strane Sarajevskog otvorenog centra, je trajala samo tokom 2014. godine i obuhvatila je više od 1300 policajaca_ki. U 2015. godini **Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Srpske**, nakon preporuke Institucije ombudsmana za ljudska prava BiH, započelo je rad na održavanju obuke za senzibilizaciju svojih policijskih službenika_ca u radu s LGBTI osobama. Obuke se održavaju i tokom 2016. godine, te su planirane i za 2017. godinu. Dobar primjer predstavljaju i Centri za edukaciju sudija i tužitelja FBiH i RS koji već niz godina, na inicijativu organizacija civilnog društva (konkretno Sarajevskog otvorenog centra, Fondacije Cure i Fondacije Heinrich Boell), provode treninge vezane za prava LGBTI osoba.

U BiH, njezinim entitetima, BD-u i kantonima **ne postoje protokoli koji definišu standardne operativne procedure u slučaju krivičnih djela počinjenih iz mržnje**. Nisu imenovane ni posebne jedinice unutar policije zadužene za istragu zločina i incidenata povezanih sa seksualnom orijentacijom, rodnim identitetom i/ili spolnim karakteristikama koje bi bile zadužene za održavanje kontakta s lokalnim LGBTI zajednicama u cilju jačanja odnosa povjerenja.

3.2 Govor mržnje

„Navikao sam na veliku učestalost neistinitih medijskih tekstova o LGBTI temama. Prije sam to više primao k srcu, sad to ne doživljam toliko emotivno, jer sam svjestan da je homofobija sveprisutna u našem društvu i da su mnogi ljudi naučeni da mrže drugačije od sebe. Veselim se izazovu da to pokušam promijeniti u svojoj zajednici.“ N, Mostar, 32 godine

„Kada u medijima pročitam neku neistinu, da je homoseksualnost bolest ili poremećaj, na primjer, bude mi krivo, ali odlučila sam da to ne utiče na mene, jer ne mogu uticati na to.“ M, Tuzla, 25 godina

Govor mržnje prema LGBTI osobama

Poseban problem u širenju govora mržnje i poticanja na nasilje i diskriminaciju LGBTI osoba, ali i drugih društvenih skupina, predstavljaju internet, društvene mreže i online portali. S obzirom na vrlo spore reakcije mjerodavnih institucija i osoba, govor mržnje i poticanje na nasilje i diskriminaciju ne samo da se šire internetom u smislu negativnih komentara i tekstova, nego se pretvaraju u ozbiljne i nezanemarive prijetnje i potiču na krivična djela iz mržnje ili u njih prerastaju.

Slijedi jedan primjer govora mržnje Nakon gore navedenog napada na Kino Kriterion u martu 2016. godine tadašnji **predsjednik Studentskog parlamenta Univerziteta u Sarajevu** prvobitno je preko socijalnih mreža, a zatim i preko medija iznosio svoje diskriminirajuće stavove o LGBTI osobama, koristeći pri tome govor mržnje i pozivajući na „liječenje“ i „obilježavanje“ LGBTI osoba. Svojim javnim istupom ne samo da je prekršio Statut Studentskog parlamenta Univerziteta u Sarajevu, Etički kodeks Univerziteta u Sarajevu, nego i Zakon o zabrani su bili ugroženi, zašto njih diskriminišete? 100 % je bilo, kako su ta četvorica mogli znati ko je peder a ko nije, pa ne piše na čelu. Premda bi možda i trebalo označiti ih, čisto da ih se može kloniti (ne napadati ih) nego bježati od njih, ne daj Bože bolešćuga raznih.“ ili „Ja sam normalan, a pederizam, silovatelji, općenje sa djecom ili životinjama – sve su to bolesni ljudi.“ došao je do zaključka da je „pederizam sistemska i zarazna bolest“, te kako se LGBTI osobama treba „medicinski i društveno pomoći“ – čime je jasno i javno iznio svoj stav kako LGBTI osobe treba medikalizirati i segregirati od ostatka društva (media.ba, 18.03.2016.). I pored medijskih reakcija civilnog društva do dana današnjeg nije bilo zvanične reakcije institucija. Nažalost, ni Agencija za ravnopravnost spolova BiH, niti Institucija ombudsmena nisu reagovala na žalbe koje su podnijele organizacije civilnog društva.

Pravna regulacija

Krivičnim zakonima oba entiteta i BD-a BiH zabranjeno je i kaznom zatvora kažnjivo izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje i netrpeljivosti. Na ovaj način zabranjen je svaki štetan govor mržnje i poticanje na nasilje, ali isključivo na nacionalnoj, rasnoj i vjerskoj osnovi. Međutim, ovom formulacijom se direktno **ne zabranjuje i ne kažnjava homofobni i transfobni govor kao ni poticanje na nasilje prema LGBTI osobama**. EU je, u godišnjem Izvještaju Evropske komisije za 2016. godinu, pozvala BiH da pravno uredi i ovo pitanje (European Commission 2016: 25).

Izmjenama Zakona o zabrani diskriminacije BiH iz 2016. godine **zabranjeno je poticanje na diskriminaciju na svim osnovama**, uključujući i na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika. Time je učinjen veliki iskorak imajući na umu da je poticanje na diskriminaciju do sada uključivalo samo određene osnove (rasu, etničku pripadnost, vjeru).

Govor mržnje u BiH zabranjen je i Kodeksom o audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija **Regulatorne agencije za komunikacije** (RAK). Ovim se Kodeksom navodi da će u audiovizuelnim medijskim uslugama i medijskim uslugama radija ljudsko dostojanstvo i temeljna prava biti poštovana, te će se ohrabrivati slobodno oblikovanje mišljenja. Njime se jamči da pružatelji elektronskih medijskih usluga neće prikazivati sadržaj koji uključuje bilo kakav oblik diskriminacije ili predrasude na različitim osnovama, uključujući spol i seksualnu orijentaciju, kao i bilo koji drugi sadržaj koji ima za svrhu ili posljedicu da onemogući ili ugrožava priznavanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi bilo kojeg individualnog prava i slobode. Važno je istaći da rodni identitet i spolne karakteristike nisu uključene u listu zaštićenih osnova. Regulatorna agencija za komunikacije BiH u mogućnosti je izricati novčane kazne televizijskim i radijskim emiterima u slučaju korištenja govora mržnje, što je učinjeno već nekoliko puta u proteklim godinama (javno su poznate kazne upućene televizijskim kućama OBN i Pink).

3.3 Javno okupljanje

„Žao mi je što ljudi ne vide poentu Parade ponosa, ne vide da se LGBT ljudi bore za zdravstveno osiguranje, za pravo na naslijeđe, pravo na brak... za svoja prava. Nisu tu na ulici da se ljube i skidaju goli. Tražim ista prava kao što i muž i žena imaju. I ja tražim pravo da iza mene nešto ostane.“ A, Zenica, 37 godina

„Jedino što može sva tri naroda ujediniti jesu pederi. Oni će u ta dva sata koliko traje parada biti kao braća. Naš narod ujedinjuje mržnja prema nečemu.“ E, Sarajevo, 22 godine

Iako je sloboda okupljanja u BiH zagarantovana ustavnim odredbama na državnom nivou i u oba entiteta²³) njihova zaštita, nažalost, nije učinkovito provedena. **Nasilje za vrijeme Queer Sarajevo Festivala u 2008. godini, te napad na filmski festival Merlinka koji se desio 2014. godine, uznemirujući su primjer neuspjeha vlasti da zaštiti učesnike ce javnih događaja.** Iako je kantonalno Ministarstvo unutrašnjih poslova osiguralo prisustvo policije, očigledno je da je zaštita koju su oni pružili bila neadekvatna, kada se uzme u obzir ozbiljnost nasilja koje se dogodilo na oba festivala. Na drugom Festivalu (2014.), za vrijeme napada policija nije bila nikako prisutna. Javni prostor i internetski portali pred oba festivala bili su preplavljeni govorom mržnje prema LGBTI osobama, i izrečene su ozbiljne prijetnje na račun organizatora_ica i posjetitelja_ica, koje su bile prijavljene mjerodavnim institucijama, ali su ostale bez odgovarajuće reakcije.

Važno je istaći da ne postoje drugi primjeri u BiH u proteklih 20 godina gdje su druge vrste festivala umjetnosti postali meta napada desničarskih i/ili radikalnih skupina, što jasno ukazuje na stereotipe, predrasude i mržnju koja postoji i koja je usmjerena prema LGBTI osobama. Napadi na oba festivala ostali su bez sudskog epiloga.

U ovom kontekstu važno je istaći da je Ustavni sud BiH 25. septembra 2014. godine na 88. plenarnoj sjednici djelimično usvojio apelaciju Udruženja Q, šest godina nakon što je apelacija podnesena. Ustavni sud BiH na spomenutoj sjednici donio Odluku o dopustivosti i meritumu i kojom je djelimično usvojena apelacija Udruženja Q, te utvrđena povreda prava iz člana II/3.i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Presudom je Vladi FBiH i Vladi Kantona Sarajevo naloženo da Udruženju Q isplate po 3.000 KM na ime naknade nematerijalne štete zbog utvrđene povrede ustavnog prava.

U slučaju napada na filmski festival Merlinka iz 2014. godine, Kantonalno tužiteljstvo Kantona Sarajevo još uvijek provodi predistražne radnje. Sarajevski otvoreni centar je tim povodom krivičnog neprocesuiranja ovog slučaja krajem 2016. godine podnio apelaciju Ustavnom sudu BiH.

Nažalost, zabilježeni su i drugi napadi, npr. na konferenciju za štampu udruženja Okvir u Sarajevu (2013.), ali i neodgovoran tretman policije kada je u pitanju neobezbjeđivanje javnog skupa LGBTI tematike i pored prethodne, blagovremene najave (festival Merlinka početkom 2016. godine u Tuzli). Seksualna orijentacija se, takođe, koristi kako bi se diskreditovali javni skupovi koji nisu vezani za prava LGBTI zajednicu. Tako je zabilježena uvredljiva izjava bivšeg gradonačelnika Prijedora, Marka Pavića, koji je skup vezan za sjećanje žrtava rata nazvao «gej paradom» (nezavisne.com, 25.12.2016.).

Imajući gore navedene napade na umu, LGBTI zajednica i udruženja koja rade na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba nisu ohrabreni da se upuste u organizovanje **parade ponosa**, godišnjeg protestnog marša, koji se već godinama održava u različitim gradovima u svim susjednim državama BiH. Ipak, u Sarajevu, a ponekad i u drugim gradovima, redovno se organizuju manji javni prosvjedi i šetnje.

3.4 Porodični i privatni život

„Mislim da bi udruženje koja bi okupljalo roditelje LGBTI djece u BiH bilo vrlo korisno, jer bi pomoglo roditeljima da shvate da nisu jedini s tim „problemom“, i da mogu razmjenjivati iskustva i savjete s drugim roditeljima.“ N, Mostar, 32 godine

„Živjela sam jako dugo sa djevojkom i njenim djetetom. Nas troje smo bili porodica. Rastao je uz mene. Godinama nije viđao oca. Razmišljala sam – šta ako se meni nešto desi, da dijete ima makar zdravstveno osiguranje – da ima nešto od mebe. Ili šta ako se njoj, njenoj majci, nešto desi – hoće li moći ostati sa mnom. Sve su to svakodnevne stvari, a država ništa ne preduzima.“ A, Zenica, 37 godina

Istospolne zajednice

Dok porodični zakoni FBiH, RS-a i BD-a brak i vanbračnu zajednicu definišu kao zajednicu između muškarca i žene, ni drugi zakoni ne uređuju **istospolne stabilne emocionalne zajednice porodičnog života**. Konkretno, istospolni parovi nemaju mogućnost koristiti svoja ustavom garantirana prava na privatni i porodični život, na zasnivanje porodice, zaštitu stečene imovine ili na slobodu kretanja i prebivališta, isključivo zbog svoje seksualne orijentacije. BiH diskriminiše svoje građane_ke istospolne orijentacije kršeći garanciju jednakosti iz stava 4. člana 2. Ustava BiH, čime ujedno krši i obećanje iz stava 1. člana 2. Ustava da će BiH i oba entiteta osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Istospolnim parovima u BiH porodičnim zakonima entiteta i BD-a, takođe, **onemogućeno je usvajanje djece**. Dalje, ovi zakoni ne regulišu zabranu diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika prilikom odlučivanja o roditeljskom staranju nad djecom nakon razvoda roditelja (u slučaju heteroseksualnog braka). Pravni akti koji regulišu liječenje neplodnosti biomedicinski potpomognutom oplodnjom isključuju istospolne parove.

One istospolne zajednice koje imaju djecu, npr. iz prethodnog braka jednog_e od partnera_ica prepuštene su same sebi. Institucije ne nude nikakve programe podrške, niti se radi na osvještavanju institucija (npr. škola) o problemima i potrebama ovih porodica.

Takođe, prema važećem Zakonu o azilu i Zakonu o kretanju i boravku stranaca istospolni partner_ica ne smatra se članom porodice i samim tim nema pravo na spajanje porodice ili odobrenje ulaska u BiH. Presudama Evropskog suda za ljudska prava (npr. Pajić vs. Hrvatska) utvrđeno je da se ovakve situacije smatraju diskriminacijom i da država nema opravdane razloge da istospolnim partnerima ne dodijeli boravišnu dozvolu.

BiH ne prepoznaje nasilje u istospolnim zajednicama kao nasilje u porodici, s obzirom na to da iste nisu prepoznate kroz zakone o nasilju u porodici oba entiteta.

Kao članica Vijeća Evrope BiH će u narednom periodu morati izmijeniti svoj zakonski okvir tako da reguliše prava istospolnih parova u BiH. Ova obaveza BiH proizlazi iz presuda Evropskog suda za ljudska prava. Više preporuka Vijeća Evrope nalaže da zemlje članice poštuju privatni i porodični život svake osobe i zagovara ukidanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, te – iako ne podržava omogućavanje istospolnih brakova – implicira ostvarivanje prava na sklapanje istospolnih građanskih zajednica izjednačavanjem njihovog položaja minimalno sa položajem heteroseksualnih vanbračnih parova.

Takođe, Evropski sud za ljudska prava više puta je u svojim presudama, a naročito presudom u slučaju Oliari protiv Italije iz 2016. godine, potvrdio da se istospolne zajednice života smatraju porodičnim životom i da u cilju otklanjanja kršenja prava na porodični život garantovanog Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, države moraju pravno regulisati istospolne zajednice dajući im minimalno isti opseg prava i obaveza kao vanbračnim zajednicama. Uzimajući u obzir da je u Ustavu BiH određeno da će se Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama direktno primjenjivati i da ona ima pravnu snagu iznad svih ostalih zakona, ovakva obaveza se odnosi i na njene entitete.

Sarajevski otovreni centar će u 2017. godini nastaviti raditi na strateškim sudskim slučajevima koji se odnose na istospolno partnerstvo.

Iako se vjeruje da je većina stanovnika BiH protiv pravnog regulisanja istospolnih zajednica, nedavno istraživanje koje je proveo NDI pokazalo je da je 30 % opšte populacije u BiH za to da se istospolnim parovima omogući uživanje svih ekonomskih, socijalnih i drugih prava koja za heteroseksualne parove proizlaze iz braka ili vanbračne zajednice, osim mogućnosti usvajanja djece (NDI 2015).

Za kraj, važno je istaći da se iz godine u godinu dokumentuju slučajevi sklapanja istospolnih zajednica u inostranstvu, o čemu su mediji u nekoliko navrata izvijestavali (bljesak.info, 18.09.2016.).

Osobe koje žive u drugom rodnom identitetu

“Nalazio sam se u raznim situacijama gdje mi je bilo neugodno, prvenstveno kad bi mi se neko obraćao u ženskom rodu, osjećao sam se kao da se neko obraća nekoj drugoj osobi. Bilo je neugodnih situacija u porodici, kada su mamu pitali je li ovo tvoj sin, pa onda ona počne objašnjavati, a ja se još gore osjećam. Taj momenat kad ti svaki dan moraš objašnjavati svoj identitet, to je jako naporno.” L, Sarajevo, 22 godine

„Prije tri godine sam krenuo u tranziciju. Trenutno ne uzimam hormone, jer ih nema na tržištu. Moji nisu prihvatili, neće nikad ni prihvatiti.” E, Tuzla, 27 godina

Transrodne i transeksualne osobe su sigurno jedna od najnevidljivijih manjinskih zajednica u BiH. Pravno gledano, **transrodne osobe mogu zahtijevati izmjene jedinstvenog matičnog broja i oznake spola** u svim službenim dokumentima, ali **tek nakon izvršene potpune medicinske promjene spola**. Promjena spola se eksplicitno spominje u državnom Zakonu o jedinstvenom matičnom broju BiH, kao i u Zakonima o matičnim knjigama FBiH i RS-a. Zakon o matičnim knjigama BD-a ne predviđa izričito promjenu spola kao osnovu za izmjenu osobnih dokumenata, te se ova promjena vrši kao u slučaju greške pri upisu.

Iako teoretski postoje procedure po kojima se vrši izmjena jedinstvenog matičnog broja i ostalih dokumenata, iste nisu jasno propisane i ne postoje podzakonski akti kojim bi se jasno opisala procedura prikupljanja i verificiranja medicinske dokumentacije osobe koja podnosi zahtjev. Dosadašnja praksa ne samo da ne omogućava brz, transparentan i jednostavan pristup transrodnim osobama, nego se njome ignoriraju potrebe ovih osoba, što vodi daljnjoj diskriminaciji.

S obzirom na to da medicinske procedure prilagodbe spola dugo traju (do deset godina) i mnogo koštaju (više hiljada eura), ali i da se već pod djelovanjem hormona izgled osobe izmijeni, dolazi do situacije da **izgled osobe i oznaka spola na njenim dokumentima ne odgovaraju jedno drugom**. Ovakva situacija u kojoj osoba ne može izmijeniti jedinstveni matični broj i oznaku spola na dokumentima, a njen fizički izgled ne odgovara onome što je upisano u dokumentima, transrodne osobe dovodi u niz neugodnih, uvredljivih i diskriminirajućih životnih situacija, te im otežava i onemogućuje prelazak preko granice, pronalazak posla, pristup zdravstvenim uslugama itd.

Važno je istaći da **transrodne osobe nemaju pristup odgovarajućim zdravstvenim ustanovama za medicinsku promjenu spola**, niti zdravstveni fondovi pokrivaju troškove tretmana promjene spola. Medicinski zahvati se zbog toga provode isključivo u inostranstvu, te o sopstvenom trošku. Iako BiH ni na kakav način ne olakšava svojim transrodnim građanima kama proces prilagodbe spola, u proceduri zakonske izmjene spola izražen je zahtjev kojim se traži da osoba u potpunosti kirurški izmijeni spol kako bi se oznaka spola u njegovim njenim službenim dokumentima promijenila.

Pravo zakonski priznate transrodne osobe da se vjenča s osobom suprotnog spola od spola kojem je medicinski prilagodila svoje tijelo nije zakonski zajamčeno. Pravno gledano, transrodna osoba koja je promijenila jedinstveni matični broj i oznaku spola u osobnim dokumentima nema prepreka da se vjenča s osobom suprotnoga spola, ali ne postoje zakonske odredbe u porodičnim zakonima koje izričito priznaju ovo pravo transrodnim osobama.

2015. godine provedeno je jedino istraživanje o potrebama transrodnih osoba u BiH (Banović et.al. 2015). Ovo istraživanje je obuhvatilo 17 transrodnih osoba. Ne postoje tačni podaci o stvarnom broju transrodnih osoba u BiH, tako da statistike i brojke koje slijede pružaju samo okvirni pregled stanja. Od ukupnog broja sudionika, 30 % ispitanih osoba imalo je probleme vezane uz identifikacijske dokumente (osobna iskaznica, putovnica, indeks, zdravstvena knjižica i drugo), sve osobe su se susrele s problemom prilikom vađenja identifikacijskih dokumenata, a zatim i pri utvrđivanju identiteta tijekom primanja zdravstvene njege, prilikom prelaska granice i unajmljivanja stana (75 %), te prilikom utvrđivanja identiteta u obrazovnim ustanovama i utvrđivanja identiteta u vezi sa zaposlenjem (50 %). Na pitanje „kada bi postojala zakonska mogućnost da promijenite oznaku spola na svojim dokumentima, da li bi ste to učinili“, 88 % osoba je potvrdno odgovorilo.

Stanovanje

“Znam ljude koji imaju 16 godina i koje su roditelji izbacili iz kuće jer su gejevi. Neka kuća ili prihvatilište bi dobro došli u Prijedoru za takve osobe.” H, Prijedor, 19 godina

Zakon o stambenim odnosima FBiH i Zakon o stanovanju RS-a ne bavi se diskriminacijom na temelju seksualne orijentacije, niti na temelju rodnog identiteta i spolnih karakteristika, ali je diskriminacija u oblasti stanovanja, uključujući pristup stanovanju, uvjetima stanovanja i ugovora o zakupu zabranjena Zakonom o zabrani diskriminacije BiH.

Postoji jasna potreba za djelovanjem kako bi se spriječilo da se LGBTI osobe suočavaju s diskriminacijom kada žele ostvariti svoja prava na stanovanje, kao što su prodaja ili unajmljivanje stanova, osiguravanje kredita za kupovinu stana, priznanje stanarskog prava partnera_ice ili iseljenje.

Ne postoje nikakvi programi potpore za rješavanje problema LGBTI osoba u slučajevima prisilnog beskućništva. Nažalost ne postoje specijalizirane studije na ovu temu, te nisu dostupni bilo koji drugi podaci.

3.5 Zapošljavanje i radni odnosi

„Radim u knjigovodstvenom servisu, završila sam ekonomiju. Niko na poslu ne zna moju seksualnu orijentaciju. Bilo je nekih situacija na tu temu kada su se svi izjasnili vrlo protiv, pa sam ja pokušavala da branim LGBT osobe, ne lično, nego općenito. Vidjela sam da okruženje nije nimalo friendly i pokušavala sam pomalo to da promijenim, ali uzalud.“ M, Tuzla, 25 godina

„Radim u kafiću u koji dolazi 90% zeničke gej scene. Gazda je super. Prostor ima auru. Ljudi koji dolaze su opušteni. Kod mene u kafić dolaze i dvojica navijača, ali se polako mijenjaju... Paze šta pričaju o gejevima. Ja sam aut sa njima i otvoreno pričamo.“ L, Zenica, 30 godina

Zakon o zabrani diskriminacije BiH zabranjuje diskriminaciju u zapošljavanju u javnom i privatnom sektoru. Zakoni o radu BD-a i FBiH i Zakon o radu u institucijama BiH, takođe, zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije, dok Zakon o radu RS-a ne navodi seksualnu orijentaciju kao zaštićenu osnovu, a nijedan od ovih zakona ne uključuje rodni identitet i spolne karakteristike.

Iako je zakonom zabranjena diskriminacija na osnovi seksualne orijentacije, u praksi su LGBTI osobe često izložene društvenoj diskriminaciji. Diskriminacija u oblasti rada i zapošljavanja posebno pogađa **transrodne osobe u procesu tranzicije**.

Broj prijavljenih slučajeva diskriminacije na temelju seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika i dalje ostaje mali, kako slučajeva prijavljenih.

Instituciji ombudsmena za ljudska prava u BiH, tako i onih procesuiranih na sudovima u BiH. Istraživanja provedena među LGBTI građanima i građankama u BiH daju drugačije podatke. Istraživanje iz 2013. godine pokazalo se da je svaka treća LGBTI osoba doživjela neki vid diskriminacije, a da je od toga najčešća diskriminacija na radnom mjestu i u obrazovanju (Čaušević 2013).

Zabrinjava podatak da čak ni nevladine organizacije koje rade sa LGBTI osobama nemaju informacije o diskriminaciji u oblasti zapošljavanja. Ova situacija ukazuje na to da velika većina LGBTI osoba, ukoliko uopšte ima radno mjesto, svojim kolegama_icama i poslodavcu_ki nije obznanila svoje lične karakteristike. LGBTI osobe se ne osjećaju slobodno da govore o svome porodičnom i privatnom životu kada se druže sa svojim kolegama i kolegicama na poslu. Tek kada to budu činili, moguće je da će doći do većeg broja slučajeva diskriminacije.

U regionalnom istraživanju koje je u 2015. godini proveo NDI, 36% ispitanih LGBTI osoba potvrdilo je da je doživjelo neku vrstu diskriminacije na radnom mjestu, ili prilikom zapošljavanja. Istraživanje je pokazalo da bi 30% od ispitanih pripadnika_ca opće populacije prestalo razgovarati s osobom s kojom radi da sazna da je ona drugačije seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, a 23% bi svom kolegi ili kolegici pokušali pomoći da se izliječi (NDI 2015).

3.6 Obrazovanje

„Nismo pričali u školi o tome.“ L, Sarajevo, 29 godina

„Period srednje škole mi je bio očajan. Elektroškola, okružen muškarcima. Očaj. Bili su strašni homofobi.“ I, Banja Luka, 20 godina

„Na fakultetu, na kliničkoj psihologiji, to spada u parafilije ili psihološka oboljenja. I mi to tako učimo. I onda ja kad kažem da to nije tačno, profesorica kaže: Sta sad da ja radim? Moraš tako da naučiš, tako će biti na ispitu.“ B, Sarajevo, 28 godina

Iako je Zakonom o zabrani diskriminacije BiH predviđeno usklađivanje svih drugih zakona s njim, diskriminacija na temelju seksualne orijentacije propisana je tek sporadično i u malom broju drugih zakona, dok se rodni identitet i spolne karakteristike uopće ne spominju. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH izričito navodi rod i seksualnu orijentaciju kao zabranjene osnove diskriminacije. Tako npr. Zakon o visokom obrazovanju u Kantonu Sarajevo, takođe, navodi da visokoškolske institucije ne mogu ograničiti osobi pristup visokom obrazovanju, izravno ili neizravno, na temelju njene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. U RS-u samo Zakon o visokom obrazovanju eksplicitno zabranjuje diskriminaciju na temelju seksualne orijentacije, dok ostali zakoni o oblasti obrazovanja ne tematiziraju prava LGBTI osoba i diskriminaciju istih.

Kada su u pitanju školski programi i informacije dostupne učenicima_ama o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i spolnim karakteristikama, analiza školskih udžbenika, koju je Udruženje Q objavila 2010. godine, pokazala je da su stereotipi i predrasude duboko ukorijenjeni u bh. obrazovni sistem. Analizirana su šezdeset i dva udžbenika iz tri različita nastavna plana, različitih predmeta, kao što su biologija, psihologija, sociologija, demokracija i ljudska prava, filozofija i etika i zaključeno je da informacija o ovim temama nije bilo dovoljno, da su veoma loše kvalitete i da su korišteni rodni stereotipi, te da je promovirana heteronormativnost. U nekim slučajevima terminologija je pogrešno definirana, čak se miješaju termini roda i spola, a homoseksualnost se često definira kao bolest i svrstava se u istu skupinu poremećaja s pedofilijom i narkomanijom. Do jako sličnih zaključaka došla je Lamija Begagić (2016.) u svojoj analizi.

Ne postoji službeno prikupljanje podataka o slučajevima nasilja u školama koji se odnose na diskriminaciju i nasilje u školama zbog seksualne orijentacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika, niti se provode sustavne obuke senzibilizacije za obrazovno osoblje u cilju promicanja tolerantnog okruženja i sprječavanja nasilja. Inicijativa Sarajevskog otvorenog centra za edukaciju i podizanje svijesti u okviru školskih aktivnosti odbijene su od ministarstava obrazovanja na nivou kantona i RS²⁴.

Obuke osoblja koje radi na obrazovanju, te prikupljanje podataka o slučajevima vršnjačkog nasilja u cilju njegovog sprječavanja, pokazali su se iznimno neophodnim nakon samoubojstva četrnaestogodišnjeg dječaka u Sarajevu u 2016. godini, nakon navodnog dužeg ksenofobnog i homofobnog uznemiravanja i zlostavljanja od strane njegovih vršnjaka_kinja²⁵.

3.7 Zdravstvo i fizički integritet

„Psihijatar mi je rekao da me moja mama želi izliječiti od homoseksualnosti. Ali mi je odmah rekao i da je sve sve to ok, da to nije bolest i da će on pokušati da mamu malo omekša, jer se tu nema šta liječiti. Ali nije uspio.“ M, Tuzla, 20 godina

„Imao sam situaciju diskriminacije prilikom dobrovoljnog davanja krvi 2008. godine, zbog diskriminacionog upitnika u RS-u. Pitanje seksualne orijentacije se nikad kasnije nije otvaralo.“ B, Prijedor, 30 godina

U RS-u, FBiH i BD-u koristi se Međunarodna klasifikacija bolesti koja od 1990. godine ne navodi homoseksualnost kao bolest. Zabrana diskriminacije propisana zakonom o zabrani diskriminacije BiH odnosi se i na oblast zdravstva, te je načelno zdravstvena zaštita dostupna svima jednako, bez ikakve diskriminacije.

Međutim, praksa u ovoj oblasti pokazuje da je i dalje prisutan **diskriminatorni odnos zdravstvenih radnika i radnica prema LGBTI osobama**. Jedan takav primjer je slučaj godišnjeg programa dobrovoljnog darivanja krvi iz 2012. godine, koji je provodio Federalni zavod za transfuzijsku medicinu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Nekolicina LGBTI studenata_ica reagirala je što upitnik za darivatelje krvi navodi da se osobi koja je ikada imala seksualni kontakt s homoseksualcima zabranjuje doniranje krvi, te su se željeli sastati s osobom zaduženom za program darivanja, u čemu nisu uspjeli. Medicinski tehničar, kao i jedna osoba iz knjižnice Fakulteta vrijeđali su studente_ice i ismijavali ih dok su oni_e pokušavali upozoriti na diskriminaciju. Nakon ovog incidenta, uz angažman organizacija civilnog društva i Institucije ombudsmana za ljudska prava, u FBiH izmijenjen je upitnik za dobrovoljne darivatelje krvi i ne sadrži više diskriminatorno pitanje. U RS-u je, takođe, izmijenjen upitnik za dobrovoljne darivatelje krvi. Međutim, iako preformulirano, diskriminatorno pitanje čijim se pozitivnim odgovorom homoseksualnim osobama zabranjuje darivanje krvi, još uvijek je sadržano u upitniku. Sarajevski otvoreni centar je ovo pitanje opet artikulirao prema Instituciji ombudsmana.

Nisu provedeni nikakvi programi obuke za medicinsko osoblje u pitanju senzibilizacije i kvalifikacije za rad s LGBTI osobama u BiH.

Transrodne osobe u BiH ne mogu pristupiti medicinskoj prilagodbi spola, jer nijedna zdravstvena ustanova, niti stručnjak ili stručnjakinja nisu obučeni, niti ovlašteni za takve medicinske zahvate. Medicinske ustanove nemaju dovoljno kapaciteta za psihološko i psihijatrijsko savjetovanje, niti uspostavljanje dijagnoze transrodnosti. Transrodne osobe su tako primorane zbog prilagodbe spola odlaziti u inozemstvo, te same snositi troškove ovog dugog i skupog procesa bez ikakve potpore u BiH, jer u BiH, njezinim entitetima, BD-u i kantonima, zdravstveno osiguranje ne pokriva troškove terapija i zahvata neophodnih za prilagodbu spola.

U BiH nije dostupan tačan broj rođene interpolne djece. Neki medijski naslovi navode da se **u proteklih 20 godina rodilo troje interspolne djece** (radiosarajevo.ba, 16.12.2015.) što je prosto nevjerovatno, ukoliko se to uporedi sa prikupljenim podacima nevladinih organizacija (Pandurević 2017). Prema izvještaju Pandurevića, jedinom izvještaju o interspolnim pitanjima u BiH, većina interspolnih beba se upućuje na tretiranje u veće kliničke centre u državi, ali i u inostranstvo. Sve odluke vezane uz dijete donose roditelji. Nisu poduzete nikakve sistemske mjere da se spriječi izvođenje kompliciranih operativnih zahvata na interspolnoj djeci.

Istraživanje (Čaušević 2013) koje je u 2013. godini proveo Sarajevski otvoreni centar pokazalo je da se **svaka treća LGBTI osoba koja, trpeći posljedice homofobije i transfobije, osjeća depresiju, strah, uznemirenost, potištenost ili neke druge simptome**, ne odlučuje potražiti stručnu psihološku, psihijatrijsku ili terapijsku pomoć, a razlozi se odnose ili na pretpostavljenu nekompetenciju osoba kojima bi se obratile, ili na strah da će se otkriti njihova seksualnost.

3.8 Sport

"Navijači su grozni. Prije nekoliko godina smo pokušale da napravimo prvi gay party u Zenici i pozvale smo pedeset ljudi, ali smo dobile dojavu da su se navijači okupili ispred i da će biti haos, iako smo imali i security."
L, Zenica, 29 godina

"Bavim se 14 godina odbojkom, sudim i treniram djecu. Ne znaju za mene, iako je jednom bio incident, donijela sam za svoj rođendan kesu sa duginim bojama, da bi me trener naknadno pitao da li sam ja "TO", kao šta to, kao da li sam gej. Ja rekla da nisam, on rekao dobro, jer da jesi to bi bio problem, jer se kao ja presvlačim sa ostalim curama u svlačionici. Nakon toga sam otišla iz tog kluba. U ovom klubu novom ne znaju za mene." M, Tuzla, 20 godina

Zakonima o sprečavanju nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama u BiH homofobno i transfobno skandiranje na sportskim događajima nije navedeno kao posebno krivično djelo, ali Zakon o sportu RS-a zabranjuje nasilje među gledateljima i gledateljicama i uvredljive postupke, a naročito one koji izazivaju rasnu, nacionalnu, političku i drugu netrpeljivost. To je potvrđeno i Zakonom o sprečavanju nasilja na sportskim priredbama RS-a u kojem se navodi da se nasiljem i nedoličnim ponašanjem smatra unošenje i isticanje transparentata, zastava ili drugih stvari s natpisom, slikom, znakom ili drugim obilježjem koji iskazuju, ili potiču mržnju ili nasilje na osnovi rasne, nacionalne ili vjerske pripadnosti, ili neke druge karakteristike. Ipak, seksualna orijentacija, rodni identitet i spolne karakteristike nisu spomenuti u ovom zakonu.

Zakonom o sportu u BiH predviđeno je da organiziranje sportskih takmičenja i priredbi mora biti usklađeno s preporukama Evropske konvencije o suzbijanju nasilja i nedoličnog ponašanja gledatelja na sportskim priredbama, posebno na nogometnim utakmicama, i odgovarajućim zakonima i drugim propisima u BiH.

Zakonom o zabrani diskriminacije BiH zabranjena je diskriminacija u oblasti sporta, ali u BiH nisu poduzimane posebne mjere kojima bi se spriječio rizik od isključenja iz sudjelovanja u sportu na osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Tako su npr. u 2014. i 2015. godine istaknuti **homofobni transparenti**, u 2014. na utakmici između klubova Radnički i Sloboda, 2015. na utakmici između klubova Sarajevo i Željezničar. Oba transparenta su prijavljena Nogometnom savezu BiH, a u 2015. godini reagirala je, te osudu i sankcioniranje odgovornih tražila i mreža Nogomet protiv rasizma u Evropi. Međutim, **reakcija Fudbalskog saveza BiH izostala je oba puta**.

4. Civilno društvo i ljudska prava LGBTI osoba

4.1 Razvoj LGBTI aktivizma i društvenog pokreta

O razvoju LGBTI pokreta u određenim periodima socijalističke BiH nemoguće je i govoriti. Izražavanje istospolne orijentacije u javnoj ili privatnoj sferi bilo je društveno nepoželjno, a istospolni seksualni odnosi su bili zakonski kažnjivi. Kao što je u prethodnim poglavljima objašnjeno, prema Krivičnom zakonu Socijalističke republike BiH iz 1977. godine, seksualni odnos dvojice muškaraca imao je karakterizaciju protivprirodnog bluda. Dakle, imati odnos sa drugim muškarcem značilo je izložiti se riziku kažnjavanja zatvorom do jedne godine, bez obzira da li se to desilo u vašem domu gdje bi princip privatnosti trebao imati primat. Koliko je osuđenih bilo za ovo krivično djelo, ostaje nepoznato. Čitav pravni i društveni kontekst tog vremena vjerovatno je imao za posljedicu jaku stigmatizaciju, posebno gej muškaraca. To će ostaviti posljedice i na poziciju LGBTI osoba i nakon rata u devedesetim.

Godine 2001. u Sarajevu, grupa entuzijastičnih osoba napisala je nacrt **Deklaracije bosanskohercegovačke gej-lezbejske asocijacije**, imajući namjeru da oformi organizaciju. Ova deklaracija ponudila je historijski prikaz, imenujući komunizam, rat, nacionalizam, ekonomiju i brojne skandale koji su se ticali policije, političkih partija i vlade kao prepreke u organizovanju lezbejki, biseksualnih osoba i gejeva (Đurković 2007: 22).

U septembru 2002. godine u BiH se osniva još jedna inicijativa rada na ljudskim pravima LGBTIQ osoba. Inicijativu Bosna 14. septembar su započele samo dvije osobe, Istok Bratić i Svetlana Đurković. Zajedno su počeli rad na stvaranju web stranice kao prvog edukativnog i informativnog portala za LGBTIQ populaciju u BiH i o pitanjima i ljudskim pravima LGBTIQ osoba.

U februaru 2004. godine, **Udruženje Q** je registrovano kao prvo LGBTIQ udruženje u BiH, čime je BiH kao posljednja država u bivšoj Jugoslaviji dobila LGBT udruženje (Gavrić 2012).

Godine 2005. osniva se udruženje građana Međunarodna inicijativa za vidljivost queer muslimana_ki, koje će 2006. biti preregistrovano pod imenom **Logos**. Logos je imao za cilj da kombinuje pitanja religije i LGBT/queer teme, zbog čega su bili meta napada u nekoliko članaka u printanim medijima. Logos je organizirao nekoliko događaja i jedno obimnije istraživanje, te od 2008. godine uopšte ne djeluju.

Jedan od centralnih događaja za LGBTIQ aktivizam u BiH predstavlja **Queer Sarajevo Festival** 2008. godine. Queer Sarajevo Festival je bio prvi veliki javni LGBTIQ događaj, koji je pokazao da je veliki stupanj homofobije prisutan u društvu. Festival, koji je bio planiran kao petodnevni kulturni događaj, okončan je napadom od strane radikalnih grupa, isto veče kada je i otvoren. Tokom napada, 8 osoba je teže i lakše povrijeđeno, a do dana današnjeg niko nije procesuiran za ovaj napad. Uzimajući u obzir nivo stresa kojem su involvirane aktivistkinje bile izložene Queer Sarajevo Festival je postao prekretnica za njihov rad u Udruženju Q. Udruženje je formalno nastavilo svoj rad i 2009. godine, kada je realizovano nekoliko projekata unutar zajednice. U 2010. godini udruženje je zatvorilo svoj ured i prestalo sa radom.

Godine 2009. nastaje prva organizacija izvan Sarajeva - Udruženje **Equilibrium** u Banjoj Luci. Nakon kraćeg perioda i realizacije manjih projekata organizacija je prestala sa djelovanjem.

Sarajevski otvoreni centar krajem 2010. godine pokreće svoj program Ljudska prava, u okviru kojeg se bavi pitanjima i pravima LGBTI zajednice. Od oktobra 2010. godine pa do danas, organizacija je izrasla u najveću i najutjecajniju bh. organizaciju koja radi na unapređenju prava LGBTI osoba.

U 2011. godini u Sarajevu nastaju i dvije nove inicijative, Udruženje **Okvir**, te neformalna grupa Simposyon. Udruženje Okvir svoj rad fokusira naročito na programe direktne podrške za LGBTIQ zajednicu, te djeluje do danas, dok **Simposyon** nikad nije zaživjela, ili bar nema podataka o tome. Takođe, u Sarajevu je kratko (tokom 2011.) djelovala i neformalna lezbejska inicijativa pod imenom **Viktorija**, te je bilo različitih manjih inicijativa kratkog daha u Tuzli, među njima i **TANKA**.

2014. i 2015. godine osnovana su udruženja **BUKA** (Banja Luka) i **LibertaMo** (Mostar), a 2016. godine **Tuzlanski otvoreni centar**. Godinama (tačnije od 2013.) u kontinuitetu već djeluje neformalna grupa **qSport**. U proteklih nekoliko godina feministička organizacija **Fondacija CURE** iz Sarajeva se značajno profilirala kao organizacija civilnog društva koja radi na LGBTIQ temama, sa fokusom na LBT žene. Od velike podrške su i organizacije **Kvart** (Prijeđor) i **Oštra nula** (Banja Luka), kao i organizacije koje se fokusiraju na seksualno i reproduktivno zdravlje – **Action Against Aids** (Banja Luka) i **Asocijacija XY** (Sarajevo).

Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure, Tuzlanski otvoreni centar i LibertaMo su aktivni u mrežama, kao što su ILGA Europe i Equal Rights Association (ERA). ERA je regionalna LGBTI inicijativa koja okuplja organizacije iz zemalja Zapadnog Balkana i Turske. Organizacije iz BiH su imale ograničenu korist od ove inicijative i nije se mobilisalo novo članstvo iz BiH.

Od 2010. godine pa nadalje kroz djelovanje organizacija civilnog društva, te pojedinih aktivista_kinja iz Prijedora, Banja Luke, Tuzle, Zenice, Mostara i Sarajeva dolazi do sistemskog razvijanja LGBTI pokreta.

4.2 Postojeće organizacije i neformalne grupe

U BiH djeluju različite (registrovane) organizacije civilnog društva i (neregistrovane) neformalne grupe, te kao takve doprinose osnaživanju LGBTI zajednice i jačanju ljudskih prava LGBTI osoba. Na narednih nekoliko stranica predstavimo ključne organizacije i grupe, klasifikujući ih u nekoliko podgrupa.

LGBTI organizacije i organizacije koje rade na LGBTI pitanjima

Sarajevski otvoreni centar (SOC) prepoznat je kao leaderska organizacija koja radi na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba. Iako je osnovan 2007. godine, ova feministička organizacija profesionalno djeluje tek od 2011. godine. Organizacija danas ima dva programa rada: a) ljudska prava LGBTI osoba i b) ljudska prava žena i rodna ravnopravnost, a evropske integracije koristi kao transverzalnu temu za unapređenje institucionalnih i javnopolitičkih okvira za zaštitu ljudskih prava uopšte, a i u BiH. SOC nudi aktivnosti psihosocijalnog osnaživanja, pravnog savjetovanja i zastupanja, izgradnje institucionalnih kapaciteta, razvoja i zagovaranja javnih politika i zakonodavstva i podizanja svijesti građana_ki putem medijskih, kulturnih i umjetničkih intervencija. Saznajte više na www.soc.ba.

Fondacija CURE iz Sarajeva je feminističko-aktivistička organizacija koja djeluje za jednakost spolova i rodova zalažući se za pozitivne društvene promjene putem obrazovnih, umjetničko-kulturnih i istraživačkih programa. Od svog osnivanja 2005. godine ova organizacija svake godine provodi LGBTI aktivnosti, a u proteklih nekoliko godina i cjelogodišnje projekte. Saznajte više na www.fondacijacure.org

Udruženje okvir je udruženje registrovano 2011. godine u Sarajevu. Zalaže se za promociju i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava LGBTIQ osoba. Ovo udruženje već godinama kontinuirano djeluje i nudi aktivnosti usmjerene na LGBTI zajednicu. Saznajte više na www.okvir.org.

LibertaMo iz Mostara je aktivistička organizacija koja od 2015. godine radi na osnaživanju LGBTI zajednice u Mostaru i Hercegovini. Registrovana je uz podršku Sarajevskog otvorenog centra, te od ove godine provodi i svoje prve redovne aktivnosti, fokusirajući se na rad sa LGBTI zajednicom. Organizacija nema web stranicu, ali se može kontaktirati putem e-mail adrese lgbtmo@gmail.com

Tuzlanski otvoreni centar je udruženje osnovano 2016. godine radi promocije ljudskih prava i demokratskih principa, fokusirajući se na rad sa i za LGBTI osobe i žene. Iako do sada nisu imali donatorska sredstva, ova organizacija se ističe velikim brojem aktivnosti i značajnim medijskim nastupima. Organizacija je trenutno u razvojnoj fazi, te je dobila značajnu finansijsku i drugu podršku Sarajevskog otvorenog centra. Saznajte više na www.toc.ba.

Banja lučko udruženje kvir aktivista (BUKA) udruženje građana_ki osnovano 2014. godine sa ciljem da promoviše kulturu, zaštitu i jačanje LGBTIQ populacije u Banjoj Luci i Republici Srpskoj. 2014. i 2015. godine realizovalo je nekoliko vidljivih i utjecajnih aktivnosti. Od maja 2016. godine organizacija je u neaktivnom statusu. Organizacija nema web stranicu.

Neformalne LGBTI grupe

qSport djeluje već nekoliko godina u kontinuitetu kao aktivistička grupa, okupljajući LGBTI osobe i njihove prijatelje_ice za rekreaciju i sportske aktivnosti. Kontaktirati ih možete putem facebook profila www.facebook.com/qsportsarajevo.

TANKA je tuzlanska aktivistička grupa koja djeluje u oblasti umjetničkog aktivizma. Kontaktirati ih možete putem facebook profila www.facebook.com/aTkivizam.

Organizacije koje pružaju usluge određenim podgrupama LGBTI zajednice

Fondacija Krila nade iz Sarajeva već niz godina sarađuje sa Sarajevskim otvorenim centrom, te pruža psiho-socijalno savjetovanje za LGBTI osobe. Članice i članovi ovog tima su intenzivno radile_i na jačanju sopstvenih kapaciteta, kako bi se specijalizirale_i za određena pitanja, kao što su savjetovanje za trans osobe. Saznajte više o ovoj organizaciji na www.wings-of-hope.ba.

Action Against Aids (AAA) iz Banja Luke i **Asocijacija XY** iz Sarajeva (sa regionalnom kancelarijom u Banjoj Luci) su organizacije koje rade u oblasti seksualnog i reproduktivnog zdravlja. Imajući na umu da su gej i biseksualni muškarci, te transrodne osobe posebno ranjive grupe kada govorimo o spolno prenosivim infekcijama, ove organizacije i njihovi servisi su od posebnog značaja za LGBTI osobe. Saznajte više na www.aaa.ba i www.asocijacijaxy.org.

OKC Abrašević iz Mostara i **Art kino Kriterion** iz Sarajeva isprofilirali su se kao slobodni, LGBTI-friendly kafići i umjetnički prostori u kojima se već godinama odvijaju LGBTI programi (i.a. filmski festival, okrugli stolovi/diskusije, izložbe, prezentacije knjiga, žurke). Saznajte više na www.okcabrasevic.org i www.kriterion.ba.

Opšte ljudskopravaške organizacije

Centar za mlade KVART (Kvart) iz Prijedora je udruženje čiji rad je zasnovan na beskompromisnom poštovanju univerzalnih ljudskih vrijednosti kao što su mir, nenasilje, demokratija, sloboda, jednakost, poštovanje ljudskih prava, antifašizam i pravda. Organizacija je prepoznata po svome djelovanju u oblasti suočavanja sa prošlošću, ali je manje poznato da redovno realizuje i aktivnosti usmjerene na jačanje i okupljanje LGBTI zajednice iz Prijedora i Krajine. Saznajte više na centarzamladekvartprijedor.blogspot.ba.

Oštra Nula iz Banjaluke je organizacija koja se zalaže za aktivno građanstvo i ljudska prava kroz djelovanje u oblastima socijalne pravde i kulture sjećanja. Kao aktivistička organizacija, od svoga osnivanja 2010. godine pružaju prostor za razvoj LGBTI aktivizma. U okviru organizacije od 2016. godine djeluje neformalna LGBTI grupa pod nazivom Otvoreni centar Banja Luka. Saznajte više na www.ostranula.org.

Mediacentar Sarajevo podržava razvoj nezavisnog i profesionalnog novinarstva u BiH. Ova profesionalna organizacija već godinama sarađuje sa Sarajevskim otvorenim centrom, provodeći zajedničke kampanje. Putem portala www.diskriminacija.ba ova organizacija podiže svijest o problemima i potrebama LGBTI osoba u BiH. Saznajte više na www.media.ba.

Vaša prava iz Sarajeva i sa kancelarijama u cijeloj BiH, kao organizacija koja nudi besplatnu pravnu pomoć, istakli su se kao značajan partner za pravno zastupanje slučajeva koji su identifikovani od strane Sarajevskog otvorenog centra. Trenutno rade na nekoliko konkretnih slučajeva diskriminacije LGBTI osobe i pravnih lica. Saznajte više o njima na www.vasaprava.org.

Asocijacija za demokratske inicijative (ADI) iz Sarajeva radi na unapređenju vladavine prava, promociji zaštite ljudskih prava, EU integracijama kroz jačanje praksi participativne demokratije i iniciranje parterstava između civilnog društva, državnih institucija i privatnog sektora. Kroz rad u Koaliciji za borbu protiv govora mržnje i zločina iz mržnje ova organizacija doprinosi zaštiti LGBTI osoba. 2001. godine, u saradnji sa Helsinškim odborom za ljudska prava RS-a, objavili su izvještaj o položaju LGBTI osoba. Saznajte više na www.adi.org.ba.

Inicijativa mladih za ljudska prava (YIHR) iz Sarajeva povezuje mlade ljude, djelujući u sferi demokratizacije društva, vladavine prava, suočavanja s prošlošću i uspostavljanja novih kontakata u postkonfliktnoj BiH. Progresivni_e članovi_ice ove organizacije u proteklih nekoliko godina su podržali različite LGBTI aktivnosti. Saznajte više na www.yihr.ba.

Helsinški Parlament Građana (HPG) iz Banja Luke osnovan je 1996. godine, te od tada radi na jačanju civilnog društva, rodnoj ravnopravnosti i uključivanju mladih u javni život. U proteklih nekoliko godina istakli su se u podršci lokalnim LGBTI inicijativama, te su izrazili zainteresovanost da rade i sa institucijama RS-a na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba. O njihovom radu saznajte više na www.hcabl.org.

Helsinški Odbor Za Ljudska Prava U RS-u, sa sjedištem u Bijeljini, od 1996. godine djeluje u oblasti promocije, zaštite i monitoringa stanja ljudskih prava. Proveli su nekoliko projekata sa fokusom na ljudska prava LGBTI osoba. Saznajte više na www.helcommrs.org.

OneWorld – platforma za Jugoistočnu Evropu (owpsee) je mreža građanskog društva koja djeluje u virtuelnom svijetu interneta. Organizacija ima ured u Sarajevu, te već godinama pruža podršku LGBTI inicijativama. Saznajte više na www.oneworldsee.org/sh.

Prava za sve sa sjedištem u Sarajevu je organizacija koja se bavi zaštitom i zagovaranjem ljudskih prava. Organizacija djeluje od 1996. godine, kao nasljednica bh. programa međunarodne organizacije Global Rights, koja je 2006. godine objavila prvi izvještaj u sjeni o stanju LGBT prava u BiH, namijenjen tijelima UN-a. Od tada, nažalost, ne rade na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba. Saznajte više na www.rightsforall.ba.

4.3 Kapaciteti i potrebe

Rad na unapređenju ljudskih prava LGBTI osoba prepušten je velikim dijelom LGBTI organizacijama i organizacijama koje imaju značajan fokus na LGBTI pitanja. Iako opšte ljudskopravaške organizacije često imaju adekvatne strukture, finansije, ljudske resurse i zagovaračke kapacitete značajan dio njih u svom radu radije radi sa opštom ciljnom grupom tj. generalno sa stanovništvom nego da uključe LGBTI osobe u svoje programsko djelovanje. Za ovo postoje razna objašnjenja, a uglavnom su vezana za ograničenja u pogledu kapaciteta ili finansiranja. Pojedine organizacije koje se bave unapređenjem ljudskih prava priznaju da su imali rijetku, ili skoro nikakvu interakciju sa LGBTI zajednicom. Dosadašnje aktivnosti opštih organizacija za ljudska prava, kao što su izrade izvještaja u sjeni, edukacije državnih službenika^{ca} ili medijske kampanje od velikog su značaja, te su komplementarne sa direktnim radom sa LGBTI osobama koji vrše LGBTI organizacije i organizacije sa značajnim LGBTI fokusom. Redovna koordinacija aktivnosti, kao i saradnje, je i dalje nužno potrebna.

Sa izuzetkom Sarajevskog otvorenog centra, koji ima dobro uspostavljene operativne kapacitete i raznolik izvor finansiranja, većina LGBTI organizacija i organizacija koje imaju LGBTI temu u fokusu susreću se sa ograničenjima u pogledu kapaciteta – kao što su finansiranje, ljudski resursi i sposobnost da se uđe u kontinuirani dijalog sa vlastima i uspostavi održiva saradnja. Postoji izuzetna potreba da se osigura domaće finansiranje organizacijama koje rade na LGBTI temama, i to na svim nivoima vlasti, kako bi se prevazišla ovisnost o međunarodnim donatorima. Koliko mi znamo, ovo se još nije desilo u BiH.

Osim udruženja Okvir i Sarajevskog otvorenog centra, ni jedna organizacija ne pruža psihosocijalno savjetovanje, a samo Sarajevski otvoreni centar radi na pravnom zastupanju u slučaju kršenja ljudskih prava LGBTI osoba.

Kompleksnost stanja ljudskih prava u BiH rezultirala je postojanjem različitih anti-diskriminacijskih inicijativa (a nekad i međusobnog nadmetanja), koje se fokusiraju na različite manjinske grupe, Romi^{_}kinje, povratnici^{_}ce, osobe sa invaliditetom itd. I pored postojećeg stava, kojeg dijele i neki^{_}e branitelji^{_}ice ljudskih prava, unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba nije nikada postalo donatorski prioritet u BiH (kao dokaz tome su informacije iz projekata koje imaju podršku). U naročito teškoj situaciji se nalaze mlade i neiskusne LGBTI organizacije i inicijative koje ne mogu dobiti početnu podršku. Takva situacija je najvjerovatnije bio jedan faktor zašto su se neke LGBTI inicijative zatvorile, ili prestale sa svojim radom ubrzo nakon što su uspostavljene.

Razgovori sa organizacijama za ljudska prava i postojeća istraživanja pokazali su potrebu da se radi na sljedećim pitanjima:

Usmjeravanje rada na programe podrške LGBTI zajednici, a nikako samo na saradnju sa institucijama vlasti: Iako je postignut značajan napredak kada je u pitanju otvaranje institucija vlasti, izrada novog zakonodavstva i javnih politika, od velikog značaja je da se rad organizacija usmjeri na same LGBTI osobe. Velika većina LGBTI osoba ima potrebu za bazičnim servisima podrške, kao što su psihosocijalno i pravno savjetovanje, aktivnosti u zajednici i pravno zastupanje. Bez osnaživanja LGBTI osobe neće nikad biti spremne da žive u skladu sa svojim identitetom, te da u slučaju kršenja njihovih prava zatraže zaštitu. Zato do dana današnjeg nemamo ni jedan jedini javno poznat slučaj diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta ili spolnih karakteristika na nekom bh. sudu. LGBTI osobama je očigledno potrebna bazična podrška od strane LGBTI organizacija. Ovu realnost naročito trebaju prihvatiti postojeći donatori^{_}ke, koji su do sada u centar svog finansiranja većinski stavljali rad organizacija civilnog društva sa institucijama vlasti.

Senzibiliziranje donatora o specifičnosti LGBTI aktivizma: Većina LGBTI organizacija ne može ispuniti aplikacijske kriterije velike većine donatora, kao što su prikaz dosadašnjih projekata, postojanje kancelarije i profesionalnog tima, regulacija unutrašnje strukture putem internih akata i slično. LGBTI organizacije često su osnovane od mladih i neiskusnih osoba, kojima su potrebni posebni pristupi, kao što su podrška projektnim aktivnostima uz paralelnu izgradnju kapaciteta. Ukoliko se bude čekalo da sve organizacije budu na naprednom nivou razvoja i unutrašnjeg uređenja, velika većina organizacija nikad neće dobiti podršku, te će se LGBTI aktivizam i dalje svoditi na jednu ili svega nekoliko organizacija civilnog društva, što je veliki rizik. Treba razmotriti i **formiranje posebnog višegodišnjeg, potencijalno multidonatorskog programa podrške**, koji bi uključivao

- a) finansijsku podršku nekoliko LGBTI organizacija iz različitih dijelova BiH,
- b) aktivnosti kontinuirane izgradnje kapaciteta i struktura organizacija, kao preduslova za daljnje finansiranje i
- c) postepeno povezivanje ovih organizacija sa institucijama vlasti.

Izgradnja i jačanje samoodrživosti LGBTI organizacija u regionalnim centrima: LGBTI aktivizam se u proteklih 15 godina fokusirao na glavni grad BiH. Tek u proteklih nekoliko godina djeluju lokalne inicijative u gradovima poput Mostara, Tuzle, Zenice, Banja Luke i Prijedora. Uzimajući u obzir da servisi i programi u glavnom gradu nisu dostupni LGBTI osobama van istog i da je neophodan rad sa institucijama na nivou RS-a i kantonâ, od velikog značaja je da se podrži jačanje LGBTI organizacija u regionalnim centrima kao što su Banja Luka, Mostar, Zenica, Prijedor i Tuzla

Jačanje kapaciteta i struktura u odnosu na potrebe organizacija: Od centralnog značaja je daljnje jačanje postojećih LGBTI organizacija. Pored izgradnje internih struktura, sa fokusom na transparentnost i odgovornost u radu, od velikog značaja je i programsko jačanje kapaciteta. Velika većina LGBTI organizacija nema ili ima ograničena znanja i vještine za profesionalni rad sa LGBTI osobama (naročito kada je riječ o psihosocijalnoj podršci), ali i sa institucijama vlasti (zagovaranje, lobiranje, saradnja). Imajući na umu da LGBTI osobe, zbog isključivanja i stigme, nadprosječno pate od psiholoških poteškoća (npr. depresije) od velikog značaja je da se u radu sa istim pristupi profesionalno i odgovorno, a nikako isključivo aktivistički. Posebne vještine su, takođe potrebne da se slomi otpor i predrasude koje postoje unutar institucija vlasti, kako bi se iste pridobile da rade sa i za LGBTI osobe.

Umrežavanje LGBTI organizacija i opštih ljudsko-pravaških organizacija: Rad na LGBTI pitanjima mora se voditi na dva kolosjeka. Komparativno iskustvo je pokazalo da su specijalizirane LGBTI organizacije te koje najbolje komuniciraju sa LGBTI zajednicom i koje najbolje mogu zastupati njihove potrebe i prava. Zbog toga, iste zaslužuju podršku od strane države i donatora. Ipak, od centralnog značaja je da se njihov rad umreži sa uspješnim organizacijama civilnog društva, koje već rade na unapređenju ljudskih prava manjinskih i deprivilegovanih grupa i zajednica, kako bi se njihova iskustva i umreženost mogle prenijeti na nove LGBTI organizacije. LGBTI aktivizam se ne smije svesti na LGBTI organizacije.

Kontinuirano saradivati sa institucijama na svim nivoima vlasti: Iako je bh. uređenje izrazito kompleksno, od velikog značaja je da se od samog početka radi sa institucijama na svim nivoima vlasti. Bez institucionalne podrške nije moguće razvijati LGBTI aktivizam, niti se može očekivati promjena u vidljivosti LGBTI osoba. LGBTI osobe moraju biti slobodne da govore o svome identitetu kod ljekara_čnice, u centru za socijalni rad, u školi i na fakultetu, u policijskoj stanici ili na sudu, jer će samo tada moći da vode život dostojan svakog_e građanina_ke. Promjena u institucijama zahtijeva višegodišnji i uporan rad, te je zbog toga neophodno da se što ranije krene raditi sa istima.

5. Preporuke za buduće aktivnosti

Rad na društvenom prihvatanju LGBTI osoba i njihovoj zakonskoj i institucionalnog zaštiti zahtijeva intenzivno i koordinirano djelovanje različitih aktera u bh. društvu i institucionalnom okviru. Na osnovu analize i diskusija u okviru ovog projekta, predlažemo poduzimanje sljedećih mjera u narednih nekoliko godina.

Unapređenje zakonodavstva²⁶

- Analizirati krivičnopravnu zaštitu LGBTI osoba od nasilja, krivičnih djela počinjenih iz mržnje, govora mržnje i provedbu postojećih odredbi, te na osnovu toga razmotriti izradu izmjena i dopuna krivičnih zakona države, entiteta i BD-a;
- Izraditi izmjene i dopune postojećeg zakonodavstva (porodičnih zakona) ili nove pravne propise (zakone o istospolnim životnim zajednicama) kako bi se uredila prava i obaveze koje proizlaze iz zajednice porodičnog života dvije osobe istoga spola;
- Izraditi izmjene i dopune postojećeg zakonodavstva ili nove pravne propise (zakoni o rodnom identitetu), kako bi se uredilo pravno priznavanje promjene spola, na brz, transparentan i pristupačan način;
- Izraditi izmjene i dopune zakona o radu kako bi isti zaštitili LGBTI osobe od diskriminacije u oblasti zapošljavanja;
- Zakonski urediti medicinske i pravne postupke u slučaju interspolnosti u skladu sa najboljim međunarodnim praksama;

Djelovanja institucija izvršne vlasti na svim nivoima vlasti

- Zvanično odrediti Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Agenciju za ravnopravnost spolova BiH, te entitetske gender centre kao koordinirajuće institucije u BiH nadležne za unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba;
- Izraditi, usvojiti i početi provoditi višegodišnji, sveobuhvatni akcioni plan za unapređenje ljudskih prava i ravnopravnost LGBTI osoba u BiH;
- Pitanja vezana za unapređenje ljudskih prava LGBTI osoba uključivati u programe rada institucija, te akcione planove, strategije i druge javne politike koje se izrađuju i provode na svim nivoima vlasti;
- Obuku o pravima LGBTI osoba uključiti, kao redovni i obavezni modul, u programe obuke u državnoj službi;
- Izrađivati godišnje i tematske izvještaje o stanju ljudskih prava LGBTI osoba, te iste upućivati u parlamentarnu proceduru na nivou kantona, entiteta, BD-a i države;
- Institucije na svim nivoima vlasti konkretnim aktivnostima trebaju obilježavati 17. maj – Međunarodni dan borbe protiv homofobije i transfobije;
- Pružiti finansijsku podršku organizacijama civilnog društva koje rade na unapređenju prava LGBTI osoba;

Djelovanje organizacija civilnog društva

- Jačati kontinuiranu saradnju između LGBTI organizacija i organizacija koje rade uopšte na ljudskim pravima, sa ciljem što boljeg korištenja postojećih resursa, ali i uključivanja ljudskih prava LGBTI osoba u opšti ljudskopravaški diskurs i aktivizam;

Djelovanje donatora i međunarodnih organizacija

- Pružiti podršku institucijama vlasti u svrhu izgradnje kapaciteta, kako bi na adekvatan način odgovorili_e na potrebe i probleme LGBTI osoba;
- Pored zagovaranja i rada sa institucijama vlasti, podršku programima rada sa LGBTI zajednicom prihvatiti kao ravnopravni donatorski prioritet;
- Ispitati postojeće mehanizme podrške organizacijama civilnog društva, te ih adekvatno unaprijediti, uzimajući u obzir specifičnost djelovanja LGBTI organizacija i krhkost LGBTI aktivističkog pokreta;
- Pružiti podršku malim, nerazvijenim LGBTI organizacijama u regionalnim centrima u BiH;

Oblast	Preporuka
Pravo na siguran život i zaštitu od nasilja i govor mržnje	Krivična djela počinjena iz mržnje prema LGBTI osobama uključiti u nastavni plan i program policijskih akademija u BiH, te u programe stručnog usavršavanja policije na nivou kantonâ, entitetâ, BD-a i države.
	Krivična djela počinjena iz mržnje i diskriminaciju prema LGBTI osobama uključiti u programe stručnog usavršavanja entitetskih centara za edukaciju sudija_tkinja i tužilaca_teljica.
	Izraditi i usvojiti standardne operativne procedure za policiju, pravosuđe i druge aktere u slučaju krivičnih djela počinjenih iz mržnje, uključujući i ona počinjena nad LGBTI osobama.
	Javni emiteri (TV i radio) treba redovno da proizvode sadržaje vezane za probleme, prava i potrebe LGBTI osoba, s fokusom na promociju sprečavanja i suzbijanja diskriminacije i nasilja.
Pravo na porodični i privatni život	Izraditi vodič za nadležne institucije (zdravstvo, policija, pravosuđe) kako na najbolji način da se postupa sa transrodnim osobama.
	Edukovati državne službenike_ce kako da odgovore na potrebe LGBTI osoba, sa fokusom na pitanja prilagodbe spola i život istospolnih zajednica.
Zapošljavanje i radni odnos	Istražiti položaj LGBTI osoba u Oružanim snagama BiH, te na osnovu toga predložiti set mjera za unapređenje ravnopravnosti LGBTI osoba u tim strukturama.
Obrazovanje	Izraditi analizu udžbenika i nastavnih planova za osnovne i srednje škole s obzirom na stereotipe i predrasude u vezi sa LGBTI osobama, sa prijedlogom mjera za uklanjanje stereotipnih i diskriminatornih sadržaja
	Nastavne sadržaje vezane za inkluziju i diskriminaciju LGBTI osoba uključiti u nastavne planove i programe za obrazovanje budućeg nastavnog osoblja, sudija i tužilaca.
	Teme vezane za prava LGBTI osoba, stereotipe, predrasude, (vršnjačko) nasilje i diskriminaciju uključiti u programe stručnog usavršavanja za vaspitno-obrazovno osoblje u osnovnim i srednjim školama.
	Homofobno i transfobno nasilje istražiti i prepoznati kao problem i temu u okviru programa koji obrađuju vršnjačko nasilje u školama.
	Nastavne sadržaje vezane za LGBTI osobe, u skladu sa savremenim medicinskim saznanjima i istraživanjima, uključiti u nastavne planove i programe za obrazovanje budućeg medicinskog osoblja.
	Nastavne sadržaje vezane za LGBTI osobe, u skladu sa savremenim medicinskim saznanjima i istraživanjima, uključiti u nastavne planove i programe za obrazovanje budućih psihologa_inja
Zdravstvo i fizički integritet	Provesti istraživanja o specifičnim medicinskim potrebama gej i biseksualnih muškaraca, lezbejki i biseksualnih žena, transrodnih i interspolnih osoba.

Dodatak: pregled političkog sistema BiH²⁷

Politički sistem BiH je jedinstven u Evropi. BiH je priznata kao nezavisna država 1992. godine i iste godine je postala članica UN-a. Zaključivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, kojim je okončan brutalni rat, koji je trajao od 1992. do 1995. godine, stvorena je federalna struktura.

Danas se **BiH sastoji od dva entiteta** (Federacija BiH i RSepublika Srpska) i **jednog distrikta** (Brčko Distrikt). Ustavom BiH su regulisane nadležnosti i odnosi između institucija vlasti na državnom, entitetskom i nivou BD-a. Država BiH i oba njena entiteta imaju svoje ustave. BD ima svoj Statut, koji predstavlja najviši akt Distrikta

BiH je polupredsjednička država sa federalnim jedinicama. **Na državnom nivou** postoji Predsjedništvo BiH, koje se sastoji od tri člana koja se direktno biraju na izborima (jedan Bošnjak, jedan Hrvat i jedan Srbin); Vijeće ministara (vlada), koje se sastoji od devet članova; dvodomna Parlamentarna skupština i Ustavni sud. Državi su dodijeljene ograničene nadležnosti koje obuhvataju vanjsku politiku, vanjsku trgovinu, finansijsku i monetarnu politiku, imigraciju, izbjeglice i azil, odbranu, državne komunikacije. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je jedno od devet ministarstava na državnom nivou. Pri Ministarstvu je i Agencija za ravnopravnost spolova BiH. Jedina nezavisna državna institucija za ljudska prava je, takođe formirana na državnom nivou – Institucija ombudsmena za ljudska prava – koja je ujedno i tijelo za zaštitu ravnopravnosti. Institucije na državnom nivou imaju tek ograničen uticaj na stanje ljudskih prava LGBTI osoba, s obzirom na to da su sve ključne nadležnosti na entitetskom nivou. Stoga, entiteti trebaju donijeti i provesti zakone i javne politike u tim oblastima. Bitno je napomenuti da su Zakon o ravnopravnosti spolova i Zakon o zabrani diskriminacije doneseni na državnom nivou, te se primjenjuju u svim dijelovima zemlje i na svim nivoima vlasti.

Dva entiteta – Republika Srpska i Federacija BiH – imaju asimetričnu strukturu. Republika Srpska je centralno uređena federalna jedinica koja se sastoji od 63 opštine i grada. Srbi čine većinu stanovništva i žive skupa sa Bošnjacima i Hrvatima, kao i sa manjim brojem građana koji pripadaju nacionalnim manjinama, ili koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici bilo koje etničke skupine. Sve ključne nadležnosti dodijeljene entitetima (npr. radnopravni odnosi, zdravstveni sistem i politika socijalne zaštite, obrazovanje, policija, porodični odnosi, penzioni sistem) regulisane su zakonima i javnim politikama RS-a, koje provode institucije na entitetskom i lokalnom nivou (opštine i gradovi). RS ima predsjednika i dva potpredsjednika koji se biraju direktno na izborima, vladu od šesnaest članova, dvodomnu Narodnu skupštinu, Vrhovni sud i Ustavni sud. Gender centar RS-a koordiniše rad po pitanjima LGBTI osoba. RS ima sve ključne nadležnosti, koje su bitne za stanje ljudskih prava LGBTI osoba (npr. krivično zakonodavstvo, Porodični zakon, zakoni o zdravstvenoj zaštiti), a pitanja poput istospolnog partnerstva, zdravstvenih i pravnih aspekata promjene spola ili zaštite interseksualnih osoba trebaju biti regulisana na nivou RS-a.

Drugi entitet – **Federacija BiH** je federalna jedinica BiH koja se opet dijeli na podjedinice. FBiH se **sastoji od 10 kantona** – federalnih jedinica unutar FBiH. Svaki kanton se sastoji od općina i gradova. Bošnjaci i Hrvati čine većinu stanovništva i žive skupa sa Srbima, te manjim brojem građana koji pripadaju nacionalnim manjinama, ili koji se ne izjašnjavaju kao pripadnici bilo koje etničke skupine. Sve ključne nadležnosti koje su dodijeljene entitetima (npr. radnopravni odnosi, zdravstveni sistem i politika socijalne zaštite, obrazovanje, policija, porodični odnosi, penzioni sistem) podijeljene su između FBiH i njenih kantona. FBiH ima indirektno izabranog predsjednika i dva potpredsjednika, Vladu od 16 članova, dvodomni Parlament, Vrhovni sud i Ustavni sud. Svaki od 10 kantona ima svoj ustav i institucije - vladu koja se sastoji od osam do dvanaest članova i jednodomni parlament - i donosi zakone i politike iz svoje nadležnosti. Gender centar FBiH koordiniše rad na pitanjima LGBTI osoba. FBiH i njeni kantoni imaju sve ključne nadležnosti koje su bitne za stanje ljudskih prava LGBTI osoba (npr. krivično zakonodavstvo, Porodični zakon, zakoni o zdravstvenoj zaštiti), a npr. pitanja kao što je istospolno partnerstvo trebaju biti regulirana na nivou FBiH, dok se izmjene nastavnih programa trebaju uraditi na kantonalnom nivou, s obzirom na to da je obrazovanje u kantonalnoj nadležnosti.

Treća federalna jedinica u BiH – Brčko Distrikt (BD) – ima jedinstvenu političku strukturu. De jure je kondominijum oba entiteta (RS i FBiH), a de facto federalna jedinica za sebe. BD ima ograničenu teritoriju, konkretno teritorij samo jedne lokalne zajednice. Njegove institucije – indirektno biran gradonačelnik i njegov zamjenik, Vlada i Skupština – imaju nadležnosti federalnih jedinica unutar BiH, ali i nadležnosti lokalne uprave. Ima skoro pa identične nadležnosti kao i RS, s obzirom na to da nadležnosti nisu podijeljene s nižim nivoom (što je slučaj sa FBiH). Skupština BD donosi zakone (npr. Porodični zakon, Krivični zakon), ali reguliše i lokalna pitanja, kao što su upravljanje otpadom, vodosnabdijevanje i javna rasvjeta. U BD ni jedna etnička skupina ne čini znatnu većinu. BD ima sve ključne nadležnosti koje su bitne za stanje ljudskih prava LGBTI osoba (npr. Krivični zakon, Porodični zakon, Zakoni o zdravstvenoj zaštiti), a pitanja poput istospolnog partnerstva, zdravstvenih i pravnih aspekata promjene spola ili zaštite interseksualnih osoba, trebaju biti regulisana na nivou BD-a.

Literature

- Banović, Damir/Gavrić, Saša (priredili, 2011): *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini: analiza postdejtonskog političkog sistema*. Sarajevo: University Press.
- Banović, Damir et.al. (2015): *Život van zadatih normi. Transrodnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Begagić, Lamija (2016): *O čemu šutimo kada šutimo o pravima LGBTI osoba u udžbenicima?* Sarajevo: Fondacija Cure.
- Commissioner for Human Rights (2009): *Human Rights and Gender Identity. Issue Paper*. Strasbourg: Commissioner for Human Rights of the Council of Europe.
- Cvjetičanin, Tijana/Hadžić, Inela (priredile, 2016): *Alternativni izvještaj za BiH 2016: politički kriteriji*, Human Rights Paper, paper 23. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, za Inicijativu za monitoring evropskih integracija BiH.
- Čaušević, Jasmina/Gavrić, Saša (priredili, 2012): *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Čaušević, Jasmina (2013): *Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Durković, Masha (2012): *Bosanskohercegovački mediji i Queer Sarajevo Festival*, u Aida Spahić/Saša Gavrić (priredili): *Čitanka LGBT ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Đurković, Svetlana (2007): *Nevidljivo Q?*. Sarajevo: Udruženje Q.
- Gavrić, Saša (2012): *LGBT aktivizam u Bosni i Hercegovini*, u Aida Spahić/Saša Gavrić (priredili): *Čitanka LGBT ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- Gavrić, Saša/Banović, Damir/Barreiro, Marina (2013): *The Political System of Bosnia and Herzegovina. Institutions – Actors – Processes*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Hadžić, Inela et.al. (2015): *Prijedlog za izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije BiH*, Human Rights Paper, paper 16. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Krešić, Boris (2015): *Zajednica života osoba istog spola u pravu zemalja Evropske unije*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Kuhar, Roman (2012): *Topla braća, hvala ne! Historija slovenskog gej i lezbijskog pokreta*, u Aida Spahić/Saša Gavrić (priredili): *Čitanka LGBT ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fondacija Heinrich Boell, Ured u BiH.
- OSCE Mission in BiH (2012): *Borba protiv krivičnih djela počinjenih protiv mržnje: Analiza incidenata motiviranih predrasudama u Bosni i Hercegovini, sa preporukama*. Sarajevo: OSCE Mission in Bosnia and Herzegovina.
- Pandurević, Darko/Bošnjak, Emina/Kučukalić, Naida (2015): *Političke stranke i ljudska prava LGBT osoba: monitoring Opštih izbora 2014. godine*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Pandurević, Darko (2017): *Preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa interspolnim osobama u BiH*. Human Rights Paper, paper 26, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Šimonović-Einwalter, Tena/Selanec, Goran (2015): *Usklađivanje Zakona o zabrani diskriminacije BiH sa pravnom setečevinom EU. Stručna analiza usklađenosti*, Human Rights Paper, paper 5. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Vasić, Vladana/Gavrić, Saša/Bošnjak, Emina (2015): *Pink Report. Annual Report on the State of Human Rights of LGBTI people in Bosnia and Herzegovina in 2014*. Sarajevo: Sarajevo Open Centre.
- Vasić, Vladana/Gavrić, Saša/Bošnjak, Emina (2016): *Rozi izvještaj 2016. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Online izvori:

- amnesty.org, 18.09.2008: *Bosnia and Herzegovina: Sarajevo Queer Festival must be protected*, dostupno na <https://www.amnesty.org/en/press-releases/2008/09/bosnia-and-herzegovina-e2809c-sarajevo-queer-festivale2809d-must-be-protected-20080/> (posljednji put pristupljeno 18.01, 2017.)
- bljesak.info, 18.09.2016: *Desetak državljana BiH živi u životnom partnerstvu sklopljenom u Hrvatskoj*, dostupno na <http://www.bljesak.info/rubrika/lifestyle/clanak/desetak-drzavljana-bih-zivi-u-zivotnom-partnerstvu-sklopljenom-u-hrvatskoj/170078> (posljednji put pristupljeno 19.01.2017.)
- crol.hr, 15.02.2016: *Biti gej u SFRJ: zbog "protuprirodnog bluda" osuđeno oko 500 muškaraca*, dostupno na <http://www.crol.hr/index.php/kultura/7447-biti-gej-u-sfrj-zbog-protuprirodnog-bluda-osudeno-oko-500-muskaraca> (posljednji put pristupljeno 16.02.2016.,).
- European Commission (2015): *Report 2015 Bosnia and Herzegovina*, dostupno na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_bosnia_and_herzegovina.pdf (posljednji put pristupljeno 19.01.2017.)
- European Commission (2016): *Report 2016 Bosnia and Herzegovina*, dostupno na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_bosnia_and_herzegovina.pdf (posljednji put pristupljeno 19.01.2017.)
- klix.ba, 14.04.2016: *Evropske integracije: BiH mora usvojiti Zakon o istospolnim zajednicama*, dostupno na: <http://www.klix.ba/vijesti/bih/evropske-integracije-bih-mora-usvojiti-zakon-o-istospolnim-zajednicama/160412135> (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).
- lgbt.ba, 06.05.2016: *Po prvi put na nivou cijele države usvojena javna politika koja uključuje LGBTI osobe*, dostupno na: <http://lgbt.ba/po-prvi-put-na-nivou-cijele-drzave-usvojena-javna-politika-koja-ukljucuje-lgbti-osobe/> (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).
- media.ba, 18.03.2016: *Slučaj Harisa Zahiragića: Zašto smo tukli pedere*, dostupno na <http://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/slučaj-harisa-zahiragica-zasto-smo-tukli-pedere> (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).
- ndi.org, 28.10.2015: *NDI pool on LGBTI issues in the Balkans is a call to action*, dostupno na https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).
- nezavisne.com, 01.06.2013: *Marko Pavić dan bijelih traka nazvao gej parodom*, dostupno na <http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Marko-Pavic-Dan-bijelih-traka-nazvao-gej-parodom/194526> (posljednji put pristupljeno 25.12.2016.).
- radiosarajevo.ba, 16.12.2015: *Kojeg su roda interspolne osobe i ko donosi odluku o njihovom spolu?*, dostupan na <http://www.radiosarajevo.ba/metromahala teme/kojeg-su-roda-interseksualne-osobe-i-ko-donosi-odluku-o-njihovom-spolu/210227> (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).
- slobodnaevropa.org, 09.06.2009: *Zakon o zabrani diskriminacije diskriminira vjerske zajednice?*, dostupan na <http://www.slobodnaevropa.org/a/zakon-diskriminacija-vjerske-zajednice/1750335.html> (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.).

Lista organizacija, neformalnih grupa i osoba koji su konsultovani kao dio mapiranja civilnog društva

Action Against Aids, Banja Luka, Srđan Kukolj
Asocijacija za demokratske inicijative, Sarajevo, Snježana Ivandić
Asocijacija XY, Sarajevo, Feđa Mehmedović
Centar za edukaciju i mobilnost mladih Element, Sarajevo, Aleksandar Talijan
Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Miroslav Živanović
Centar za mlade KVART, Prijedor, Goran Zorić
Civil Rights Defenders, Ured u BiH, Ena Bavčić
Fondacija Cure, Sarajevo, Selma Hadžihalilović i Vildana Džekman
Helsinški odbor za ljudska prava u RS, Bijeljina, Aleksandra Letić
Helsinški parlament građana, Banja Luka, Dragana Dardić
Independent, Zenica, Gordana Čičak
Infohouse, Sarajevo, Dženana Alađuz
Inicijativa mladih za ljudska prava, Sarajevo, Rasim Ibrahimagić
LibertaMo, Mostar, Nino Zelenika
Mediacentar Sarajevo, Boba Dekić
OneWorld – platforma za Jugoistočnu Evropu, Sarajevo, Belma Kučukalić
OKC Abrašević, Mostar, Husein Oručević
Oštra Nula, Banja Luka, Dražana Lepir
Prava za sve, Sarajevo, Fedra Idžaković i Diana Šehić,
Program podrške marginaliziranim grupama/Kult, Sarajevo, Aziz Ćipa
qSPORT, Sarajevo, Sabina Redžović
Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, Emina Bošnjak
TRANS Tuzla, Vanja Cipurković
Tuzlanski otvoreni centar, Tuzla, Dajana Bakić i Selma Kešetović
Udruženje Okvir, Sarajevo, Belma Šeta i još dvije osobe

Fusnote

- ¹Zavisno od konteksta u ovom izvještaju se koriste skraćenice LGBT, LGBTI i LGBTIQ. Upotreba tri različita pojma je jako bitna imajući u vidu da queer i interspolna pitanja nisu uvijek dio različitih aktivnosti, institucionalnog i pravnog okvira.
- ²Politički sistem BiH je detaljnije objašnjen u dodatku ovog izvještaja.
- ³Umjesto posebnih potpoglavlja na temu prava transrodnih i interspolnih osoba, ovaj izvještaj obrađuje teme vezane za rodni identitet i spolne karakteristike kroz cijeli izvještaj.
- ⁴Definicije ključnih termina preuzete su sa web stranice UN Free & Equal – globalna obrazovna kampanja za ravnopravnost lezbejki, gej, biseksualnih i transrodnih (LGBT) osoba. Saznajte više na: <https://www.unfe.org>
- ⁵Kada se govori o ljudskim pravima LGBTI osoba, ponekad se koristi i skraćeni naziv „LGBTI prava“. Razumljivo je da LGBTI osobe ne uživaju nikakva „posebna prava“, a ono na šta se odnosi ovaj skraćeni naziv je potreba unapređenja univerzalno primjenjive garancije prava na zaštitu od diskriminacije i uživanje svih zagarantovanih prava. Vidi OHCHR 2012: 6.
- ⁶Izvještaj pokriva razvoj i dešavanja vezana za zaštitu ljudskih prava LGBTI osoba u BiH do kraja 2016. godine. Svaki razvoj nakon tog perioda a koji se odnosi na LGBTI aktivistički pokret, institucionalne napore i razvoj politika u BiH nisu uključeni u ovaj izvještaj.
- ⁷Pogledajte više na zvaničnoj web stranici SZO: <http://www.who.int/hiv/topics/transgender/en/> SZO trenutno radi na uklanjanju rodne disforije sa liste mentalnih poremećaja, saznajte više na: https://www.nytimes.com/2016/07/27/health/who-transgender-medical-disorder.html?_r=0 (zadnji put posjećeno 21.8.2016. godine)
- ⁸Istraživanje je dostupno na https://www.ndi.org/LGBTI_Balkans_poll (posljednji put pristupljeno 21.08.2016). Istraživanje je provedeno u nekoliko država zapadnog Balkana, po ustaljenoj metodologiji istraživanja javnog mnijenja. Važno je istaći da istraživanje ne uključuje specifična pitanja vezana sa ljudska prava interspolnih osoba.
- ⁹Sve medijske analize objavljene od 2011. do 2016. godine dostupne su na linku <http://soc.ba/publikacije/edicija-ljudska-prava/>
- ¹⁰Više o politici proširenja EU pogledajte na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/bosnia-herzegovina_en
- ¹¹Pregled slučajeva koji se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet dostupan je na http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Sexual_orientation_ENG.pdf i http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Gender_identity_ENG.pdf
- ¹²Odgovori vlada dostupni su na: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/hrpolicy/Others_issues/LGBT/Follow_up_en.asp (posljednji put pristupljeno 21.08.2016.)
- ¹³Ovo poglavlje nudi kratko pregled, dok se u narednom poglavlju nude detaljni uvidi u svakoj pojedinoj oblasti života (vidi poglavlje 3). Za čitatelje ica koji ne poznaju ustroj bh. političkog i institucionalnog sistema, preporučujemo konsultovanje publikacija Banović/Gavrić 2011. i Gavrić/Banović/Barreiro 2013.
- ¹⁴Konsolidovana verzija Zakona iz 2009. godine, sa amandmanima iz 2016, dostupna je na <http://soc.ba/zakon-o-zabrani-diskriminacije-bih-nezvanicni-precisceni-tekst/> (samo na lokalnom jeziku)
- ¹⁵Vidi saopštenje organizacije ILGA Europe, evropskog ogranka međunarodne LGBTI organizacije ILGA: <http://www.ilga-europe.org/resources/news/latest-news/anti-discrimination-law-updated-bosnia-herzegovina>
- ¹⁶Operativni plan RS-a je dostupan na <http://lgbt.ba/po-prvi-put-jedna-vlada-u-bih-u-svoje-planove-ukljucila-prava-lezbejki-gej-biseksualnih-i-transrodnih-osoba/>; Plan rada FBiH nije dostupan online.
- ¹⁷Akcionni plan se može pronaći na <http://lgbt.ba/site/wpcontent/uploads/2016/05/KONA%C4%8CAN-AKCIONI-PPLAN-spre%C4%8Davanje-pojava-diskriminacije.pdf>
- ¹⁸Više o njihovom radu na www.parlament.ba
- ¹⁹Više o njihovom radu na www.ombudsmen.gov.ba
- ²⁰Specijalni izvještaj je dostupan na lokalnom jeziku http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/ombudsmen_doc2016110413333704eng.pdf
- ²¹U svrhu izrade ovog izvještaja provedeno je istraživanje o problemima i potrebama LGBTI osoba u BiH (vidi i napomenu u uvodnom tekstu). Svi citati u ovom poglavlju (3) potiču iz intervjuva koji su urađeni u okviru tog istraživanja u julu i avgustu 2016. godine.
- ²²Vidi ODIHR online data base <http://hatecrime.osce.org/bosnia-and-herzegovina>
- ²³Član II/3 Ustava BiH, član 2. poglavlja II Ustava FBiH i člancima 30. i 32. Ustava RS-a
- ²⁴Vidi <http://lgbt.ba/samoodbrana-ili-samo-plakat>
- ²⁵Vidi <http://lgbt.ba/homofobno-nasilje-kao-poseban-vid-vrsnjackog-nasilja/>
- ²⁶Važno je naglasiti da se pri izradi zakona obrati pažnja da su sve tri osnove: seksualna orijentacija (važna za lezbejke, gejeve i biseksualne osobe), rodni identitet (važna za transrodne i transeksualne osobe) i spolne karakteristike (važni za interspolne osobe) pojedinačno spomenu, kako bi sve ove manjinske grupe zaštitile od diskriminacije, poticanja na nasilje/diskriminaciju, krivičnih djela počinjenih iz mržnje, govora mržnje i drugih kršenja ljudskih prava.
- ²⁷Takođe vidi Gavrić, Saša/Banović, Damir/Barreiro, Marina (2013): *The Political System of Bosnia and Herzegovina. Institutions – Actors – Processes*. Sarajevo: Sarajevo Open Centre, dostupno na engleskom na: <http://soc.ba/en/the-political-system-of-bosnia-and-herzegovina-institutions-actors-processes-2/>

BOSNA I HERCEGOVINA